Poznań
1989-04-27

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3
1988

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Златна огърлица с кухи мъниста от с. Арчар, Михайловградска област, Исторически музей – Видин

Снимка Р. Станева

Sur la couvertute

Collier en or à perles creuses du village Arčar region de Mihajlovgrad, Musée historique – Vidin

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1988
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXX
3
1988

Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия

КРАСИМИР ЛЕЩАКОВ

Проучванията на ранната и средната бронзова епоха в българските земи през последните години отбелязаха значителен напредък. Водещи сред тях са изследванията в Тракия и особено в района на Югоизточна България[1]. От разкопките на селищните могили и т. нар. открити селища, както и от теренните обхождания, бе придобит огромен археологически материал. Сред него на първо място по количество и обем на информация стои керамиката.

Керамичните форми и тяхната украса имат първостепенна роля за разрешаване на проблемите, касаещи зараждането, развитието и разпространението на културите, за уточняване на посоките и етапите на взаимните влияния и контакти[2]. Те са основен показател при разкриване на процесите на континуитет и дисконтинуитет в праисторията[3] и един от основните извори за идентифицирането на т. нар. археологически култури[4]. При степенуване на фактите в това отношение керамиката и нейната украса заемат положение на „елементи от първи ред“[5].

За да бъдат постигнати действително надеждни резултати, керамиката трябва да бъде подложена на статистическа обработка и интерпретация, в основата на която лежи класификацията на база на типологическото разграничаване[6]. В изследванията на бронзовата епоха липсва класификационна и типологическа систематизация, която да отговаря на съвременните изисквания и да обхваща голям емпиричен материал, поради което е назряла необходимостта от нейното създаване. Желателно е също така да бъдат уточнени основните наименования на керамичните форми. Това са главните цели на разработката и постигането им би било принос за хронологическото и културното съпоставяне на материалите от ранната и средната бронзова епоха не само в България, но и в редица съседни територии.

Още първите разкопки на селищни могили в Тракия констатират наличието на материали от бронзовата епоха[7]. Тяхната датировка и културна характеристика са погрешни. За нас публикациите на тези проучвания, някои от които напълно любителски, са ценни със сравнително пълното каталожно описание на формата и материала на глинените съдове.

В началото на XX в. се появяват и някои по-съществени изследвания. В публикацията на керамиката от Деве Барган (край г. Марица, сега Симеоновград) наред с материалите от халколита са намерили място и такива от ранната бронзова епоха. Р. Попов правилно разделя съдовете на групи в зависимост от украсата им[8]. Липсата на достатъчно данни го е довела до смесване разновременната керамика, като типологически правилно са определени само съдовете от халколита.

Керамика от ранната и средната бронзова епоха е открита и при разкопките на селищната могила в с. Кирилово (Св. Кирилово, Кирил и Методиево), Старозагорски окръг. Г. Кацаров определя три основни групи съдове: чаши, паници и кани, без да разграничи ранно- и среднобронзовите от халколитните[9]. Авторът е обърнал внимание на тяхната изработка, като в зависимост от това е обособил керамични групи. За първи път са обнародвани и типичните за

средната бронзова епоха чаши с една висока дръжка и скосено устие, известни като чаши „тип Св. Кирилово“[10] (обр. 1).

При обработката на глинените съдове от по-късните разкопки на същия обект Т. Герасимов обръща внимание на друга характерна форма, към която се отнасят „...съдовете с коси устия и дългнести дръжки“[11]. Това са каните със специфична форма, разпространени в края на ранната и началото на средната бронзова епоха в Тракия (обр. 2).

Пръв К. Бител правилно датира раннобронзовата керамика от това важно праисторическо селище[12]. Той посочва и приемливи аналогии, които допринасят за изясняване на културната характеристика на древното население, главно с материали от селищните могили в Северозападна Анатолия[13].

Важно място сред по-късните публикации заема праисторическото селище край с. Михалич, Хасковски окръг[14]. В. Миков дава по-точна характеристика на съдовете от ранната бронзова епоха, улеснен и от факта, че на този обект няма по-ранна керамика. За съжаление обаче той не е разграничил строителни хоризонти, което дълго време затруднява относителната хронология и точната датировка на селището. В публикацията на базата на допълнителни данни е повдигнат въпросът за сходствата и различията при съдовете от халколита и бронзовата епоха в техниката на производство, във формата и украсата им. Отбелязана е появата на някои нови форми, като паниците с дръжки, аскосовидните кани с коси устия и др. Необходимо е да се отбележи, че съдовете са групирани по неудачен начин, като за определящ типологически белег е прието наличието на дръжки[15].

Стратиграфското положение на керамиката от ранната и средната бронзова епоха спрямо по-ранната за пръв път точно бе фиксирано при разкопките на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг, ръководени от В. Миков[16]. Съдовете са правилно отнесени към различни културни пластове и подробно характеризирани. Авторът е направил разграничение и между формите от бронзовата епоха, като е отделил типичните за ранния и за развития ѝ етап. Сред тях най-голяма стойност имат аскосите, наречени „предноазиатски тип съдове“[17] (обр. 3) и т. нар. чаши „тип Юнаците“[18] (обр. 4).

Интензифицирането на праисторическите проучвания след 9. IX. 1944 г. се отразява пряко и върху изследванията на керамиката от ранната и средната бронзова епоха. Обнародвани са няколко обобщителни студии, в които изводите са изградени върху значително по-богатата изворова база.

През 1963 г. П. Детев прави опит да систематизира стратиграфията на археологическите обекти в Тракия[19]. Обобщавайки данните за бронзовата епоха, той определя осем формални групи глинени съдове, на някои от които са дадени неприемливи названия: „меховидни съдове“ (аскоси), „разлати съдове“ (паници), „чайникоподобни“ (паници и купи с чучур), „големи чашоподобни“ и др.[20] Авторът се е спрял и върху проблема за произхода им. Той застъпва тезата, че голямата група на съдовете с плоски дъна има връзка с халколитните форми, докато съдовете със заострени или заоблени дъна са нови. Като определящи типологически белези са избрани оформянето на дъната и устията. Обособени са групите на съдовете с равни дъна и равни устия, със заоблени или заострени дъна и равни или коси устия. Според автора последните са най-късни и са характерни за развитата бронзова епоха, което е доказано и от разкопките на В. Миков на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг[21]. Първата типологическа група е характерна за ранната бронзова епоха и според П. Детев има сходства с халколитните съдове. От нея се е развила втора група, която е ново явление за праисторическата керамика.

Тази типологическа характеристика едва ли може да издържи сериозна критика, но тя заслужава внимание като един от позадълбочените опити да се разкрие развитието на керамичните форми през бронзовата епоха.

П. Детев е автор и на единственото засега изследване, посветено специално на керамиката от ранната и средната бронзова епоха[22]. В него съдовете са разделени според формата и предназначението си. Отделните групи са представени в развитие, като е разширена споменатата по-горе схема. Обърнато е необходимото внимание и на украсата. Опитът за цялостно разглеждане на керамиката в Тракия обаче не може да се счита като напълно успешен. Основният материал произхожда от два обекта — селищната могила до с. Веселиново, Ямболски окръг[23], и от селищната могила Разкопаница до с. Маноле, Пловдивски окръг[24], които не дават достатъчно стратиграфски опорни точки за по-общи изводи.

Техниката на производството на праисторическата керамика и начинът на украсяването ѝ са изследвани от В. Миков[25]. Производството е разделено на домашно и занаятчийско, теза, която се приема от повечето изследователи и днес. Авторът поставя важния въпрос за разделението на труда по пол, като счита, че фината керамика (занаятчийската продукция) е била формувана от мъжете. На В. Миков дължим и вярното наблюдение, според което цветът на съдовете зависи не само от температурата на изпичане, но и от различните видове глина. Данните, използувани в тази студия,

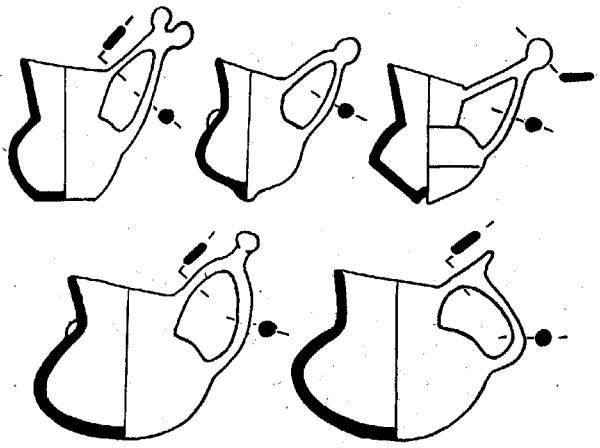

1

• *Обр. 1. Чаши от средната бронзова епоха, известни като „чаши тип Св. Кирилово". М = 1:2. Fig. 1. Verres de l'âge du bronze moyen, connus comme „verres type Sv. Kirilovo". M = 1:2*

• *Обр. 2. Кана от началото на средната бронзова епоха. М = 1 : 2. Fig. 2. Broc du début de l'âge du bronze moyen. M = 1:2*

• *Обр. 3. Аскоси от западната част на Тракия, ранна бронзова епоха. М = 1 : 2. Fig. 3. Askos de la région occidentale de la Thrace. L'âge du bronze tardif. M = 1:2*

• *Обр. 4. Чаши „тип Юнаците", средна бронзова епоха. М = 1 : 2. Fig. 4. Verres „type Junacite". L'âge du bronze moyen. M = 1:2*

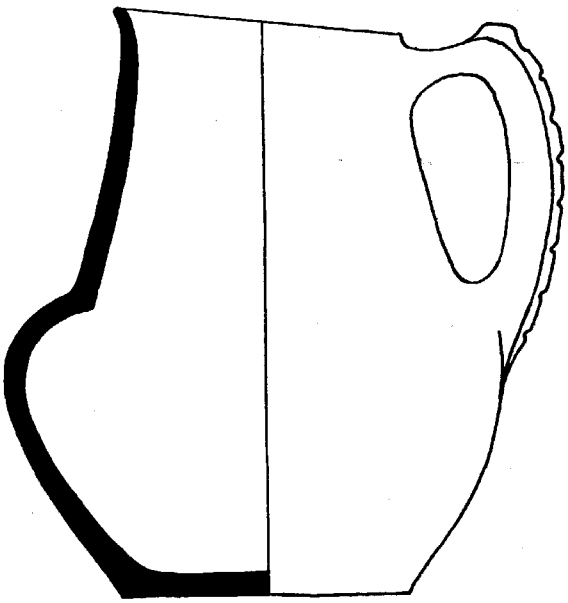

2

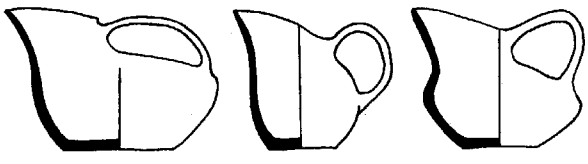

3

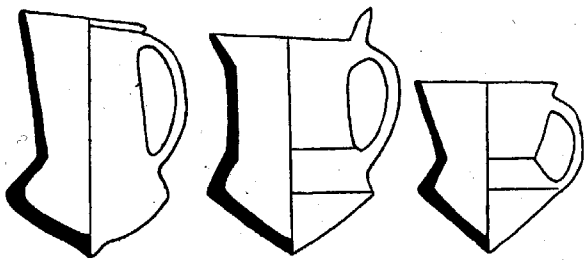

4

днес са остарели и проблемите, поставени в нея, се нуждаят от актуализация.

Обобщавайки резултатите от изследванията до средата на 60-те години, трябва да подчертаем, че тяхна обща черта е липсата на яснота по въпроса за принципите, които трябва да залегнат в основата на класификацията на съдовете. Авторите нямат достатъчно данни за пълна систематизация, което затруднява точната формулировка на редица проблеми. Критерии, като функционалност, формална характеристика, технологични белези или наличие на характерни детайли (дръжки, заоблени дъна, скосени устия и др.), се използуват равностойно в системата. Често за определящи се приемат вторични признаци и върху тях се градят необосновани изводи. Типичен пример в това отношение е смесването на керамиката от началото на средната бронзова епоха с тази от средния неолит (Караново III — Веселиново), направено от В. Миков[26]. Подобно неточно прилагане на типологическия метод срещаме и при П. Детев[27]. Той основава своите изводи на чисто формални сходства, които не са решаващи за характеристиката на културата, а са резултат от най-общи функционални, технологически или естетически фактори.

Тези недостатъци, обусловени и от несъвършената методика на теренните проучвания, са в основата на напълно погрешната теза за ниското равнище на културата през бронзовата епоха в Тракия или на обявяването ѝ за „тракийски вариант на троянската"[28].

Нов етап на изследванията бележат българо-съветските разкопки на селищната могила до с. Езеро, Сливенски окръг, под ръководството на Г. Ил. Георгиев и Н. Я. Мерперт[29], както и разкопките на селищната могила в Нова Загора под ръководството на Р. Катинчаров[30].

При българо-съветските проучвания стриктната стратиграфска документация е съчетана със статистическия подход при обработката на керамиката. Този метод е позволил да се разкрие динамиката на диахронното разпространение на различните типове, тяхната поява, максимално развитие и отмиране; да се отчете застъпеност-

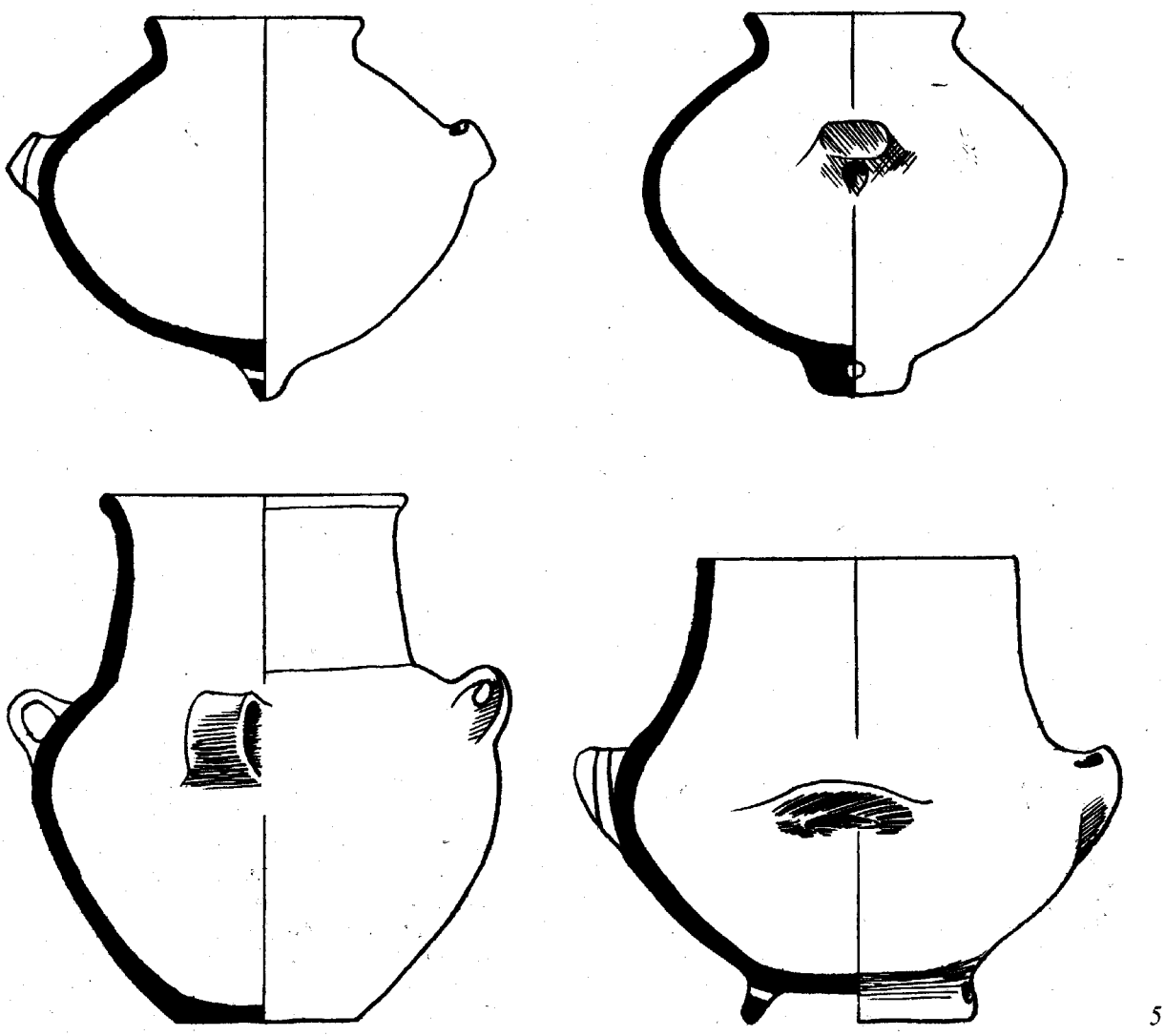

5

• *Обр. 5. Глинени съдове от IV—V строителен хоризонт на селищната могила до с. Дядово, средна бронзова епоха. Fig. 5. Vases d'argile du IVe—Ve horizon de construction du tell près du village Djadovo, l'âge du bronze moyen*

та на типовете дръжки, на видовете украса, на орнаменталните мотиви и композиции. По нов начин е поставен въпросът за културните взаимоотношения на Тракия с другите съседни области и най-вече със Северозападна Анатолия.

Глинените съдове и фрагментите от тях, открити при разкопките до с. Езеро, за съжаление не са обработени въз основа на единни критерии. Съществуват различия в подхода и анализа на данните в трите части на раздела за керамиката: в каталога[31], при украсата и видовете дръжки[32] и в класификацията[33]. Авторите не са на единно мнение относно наименованията на съдовете и тяхната характеристика. Класификацията е твърде обща: разграничени са само три категории съдове — гърнета, кани и паници. Техните типове са също твърде общи. В самата систематизация е пропуснато едно таксономично ниво, като между „категория“ и „тип“ липсва понятието „форма“[34].

Възприетите категории съдове съдържат в себе си множество други. В категорията „гърнета“ срещаме урновидните съдове и питосите; каните са обединени с чашите, категорията „паници“ включва и купите. Амфоровидните съдове, отбелязани в каталога[35], не са споменати в класификацията и не са включени в статистиката, подобно е и положението на похлупаците.

В каталога са разграничени следните категории съдове: паници, кани, чаши, гърнета, урни, амфоровидни съдове, аскоси и съдове с особени форми. Към същите групи се придържа и Н. Я. Мерперт[36].

Най-подробно е разработена украсата на съдовете, видовете дръжки и тяхната украса. Резултатите от анализа на Н. Я. Мерперт и Р. Катинчаров могат да бъдат включени в основата на класификацията на керамиката от цяла Тракия.

При разкопките на селищната могила в Нова Загора бе документирана стратиграфски за първи път средната бронзова епоха.

Сравнително пълно бе охарактеризирана и нейната керамика. По този начин бяха точно датирани редица важни форми, като чашите „тип Св. Кирилово“[37]; каните с коси устия и с конусовидни или цилиндрични израстъци върху високите дръжки[38], паниците с чучур[39], големите питоси[40] и др. Те бяха известни дотогава като случайни находки или нямаха сигурно стратиграфско положение.

Последните резултати бяха потвърдени от проучванията на селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг[41]. Там стратиграфската последователност обхваща развитието, засвидетелствувано в Езеро и селищната могила в Нова Загора, взети заедно[42]. Типологията на керамиката бе обогатена с нови форми и типове (обр. 5).

Особено важно значение имат подновените разкопки на селищната могила при с. Юнаците под ръководството на Р. Катинчаров и Н. Я. Мерперт[43]. Керамиката от този обект позволява да се постави въпросът за наличие на културна самостоятелност в западната част на Тракия през средната бронзова епоха[44].

Последната обобщаваща разработка на керамичното производство през бронзовата епоха в Югоизточна България е дело на Р. Катинчаров[45]. Въпреки че авторът разглежда керамиката в най-общия контекст на културното развитие, той е предложил твърде подробна и издържана класификация и типология. За съжаление тази систематизация, която представлява принос в развитието на проучванията и в която са обобщени всички известни дотогава данни, не е публикувана напълно.

В нашата обща класификация на керамиката от ранната и средната бронзова епоха са привлечени данните от почти всички обекти в Тракия, проучени чрез археологически разкопки. Информацията, която предизвиква съмнение поради неточното прилагане на стратиграфския метод, както и тази от теренните обхождания, е сверена с данните от обекти-еталони. Такива са селищните могили Езеро, в Нова Загора и при с. Юнаците[46].

При обобщаването на наличната информация е направен опит да се обвържат всички характерни черти на керамиката в единна система, отразяваща основните тенденции в развитието ѝ. Тази система притежава своя структура с определящи елементи. За формулирането на последните са приети като основни следните принципи: функционалният, технологичният, формалният и декоративният. Те от своя страна определят и основните нива на системата (табл. I). Необходимо е да се отбележи, че първите три принципа са отделени един от друг с цел по-пълно да се характеризира изследваният обект. В действителност те са тясно свързани и при обработката на керамиката твърде често се прилагат съвместно. Например формата на даден съд дава основна информация за функционалното му предназначение. При фрагментарно състояние на керамичния материал наред с реконструираната форма за идентифициране на функционалността се използуват такива признаци като грижливост на изработката, дебелина на лома, примеси в тестото и др., които се отнасят към технологичния принцип. В последния посочен случай на първо място се оказва технологичният принцип, след това формалният и накрая — функционалният. Не са рядкост и примерите, в които последователността има обратен ред. Това затруднява значително изграждането на една твърдо фиксирана йерархия на отделните нива в класификацията. Ето защо при определяне последователността на принципите (и нивата) сме се съобразили главно с етапите на производството на глинените съдове, които и до днес грънчарите спазват в своята работа. За формуването на определен съд (напр.чаша) се има предвид на първо място неговото предназначение, след което се избира подходяща технология (вид и степен на пречистване и обезмасляване на глината, техника на формуване, режим на изпичане и т. н.). В общи линии се спазва последователността: функционално предназначение, тех-

Табл. I. Класификационна схема на съдовете от ранната и средната бронзова епоха в Тракия

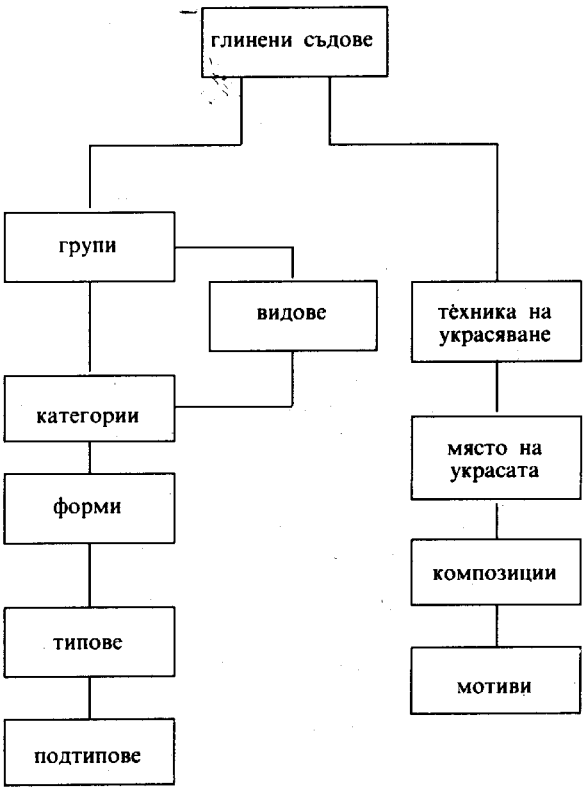

ника на изработване, формални особености, украса.

Редът на принципите има и евристична стойност, тъй като те са носители на определена информация, степенувана по характера на своята общност.

Според функционалния принцип глинените съдове могат да бъдат разделени в три големи групи: фина (трапезна) керамика, кухненска керамика и груба керамика (тара). Тези групи изграждат първото, най-общото ниво на класификацията. Отликите между трите групи са известни от литературата и са характерни не само за керамиката от ранната бронзова епоха, но и изобщо за праисторията. Пълната характеристика на групите тук е невъзможна и затова ще очертаем само някои от типичните им особености.

Групите имат както функционална, така и технологическа характеристика. В техните рамки са обединени съдове с различни форми. Някои от тях са включени само в една група — например чашите и каните (в трапезната керамика); гърнетата и купите (в кухненската керамика); питосите и амфоровидните съдове (в групата на грубата керамика). Други съдове могат да се отнесат към две групи: паниците (в групите фина и кухненска керамика), урновидните съдове (в групите кухненска и груба керамика) и др. Съществуват също така и съдове, които са намирали приложение в различни обреди и ритуали — например аскосите, каните и урновидните съдове. Тук те са разгледани като битова керамика, тъй като данните от разкопките и количествения анализ позволяват да се счита, че са имали утилитарно предназначение[47].

Според технологичния принцип керамиката се разделя на следните видове: черна полирана, сиво-черна полирана, кафява полирана, кафява излъскана, керамика на петна, ангобирана керамика, черна груба, тухленочервена груба и др. Могат да бъдат определени не по-малко от 12 отделни вида. Те са означени според характерния си цвят или обработка на повърхността, но тези названия са условни и са приети за улеснение на работата. Всъщност видовата характеристика обхваща редица други признаци, като: концентрация и характер на примесите в глината, наличие на допълнително покритие (ангоба или шлик), характер на изпичането (равномерно или на петна), степен на изпичането (отчитано по лома — с черна ивица, сърцевина или равномерен) и др.

Всичките видове керамика се включват в една или няколко от функционалните групи. Видовете носят технологичната характеристика на групите. Първите четири от изброените по-горе са типични за фината керамика. Видовете ангобирана керамика и керамика на петна са най-често в групата на кухненската керамика, но повечето съдове с тези технологични особености могат да бъдат отнесени към фината керамика. Видовото разнообразие при грубата керамика е най-малко, докато при фината се срещат значително повече от известните досега видове.

Голяма част от видовете имат хронологическа стойност и могат да служат като база за изследване на промените в керамичната технология. Тези промени са ясно доловими при прехода от ранната към средната бронзова епоха. Данните от I—IV строителен хоризонт на селищната могила в Казанлък[48] свидетелствуват, че съдовете от вида „сиво-кафява излъскана керамика“ и „кафява ангобирана керамика“ са около 60%. Техният относителен дял постепенно нараства по строителни хоризонти за сметка на намаляването на дела на съдовете от вида „черна излъскана керамика“, характерен за ранната бронзова епоха. Първите два вида имат примеси от пясък и шамот в глината, което свидетелствува за развитие в технологията на производството им. Те стават доминиращи през средната бронзова епоха[49].

Някои от видовете имат и регионално значение. Видът „кафява полирана керамика“ е особено характерен за XIII—XIV строителен хоризонт на селищната могила при с. Юнаците[50], докато в синхронните раннобронзови селища на Югоизточна България почти не се среща. Отделни фрагменти са открити в укрепеното селище „Овчарица II“[51].

Може да се заключи, че най-бързи са измененията на видовете от групата на фината керамика, докато при грубата керамика те не се променят в протежение на ранната бронзова епоха и твърде малко — през средната бронзова епоха. При тях не се наблюдават съществени различия и в отделните производствени райони на Тракия[52].

Следващото ниво в класификацията се заема от категориите глинени съдове. Определящ за тях е функционалният принцип, но приложен на това ниво, той позволява да се конкретизира употребата на съдовете в бита. Съществена роля в това отношение играе и формалният принцип, дотолкова, доколкото всяка категория носи наименование, произтичащо и от конкретната форма на съдовете в нея. Тук е мястото да посочим, че в процеса на идентифициране на функциите на керамичните съдове твърде често се прилага т. нар. принцип на актуализацията. Ако липсват конкретни данни от терена, изследователите са склонни да приемат, че праисторическите съдове с форми, сходни на съвременните, са имали подобно или дори идентично предназначение. Ето защо по-голямата част от катего-

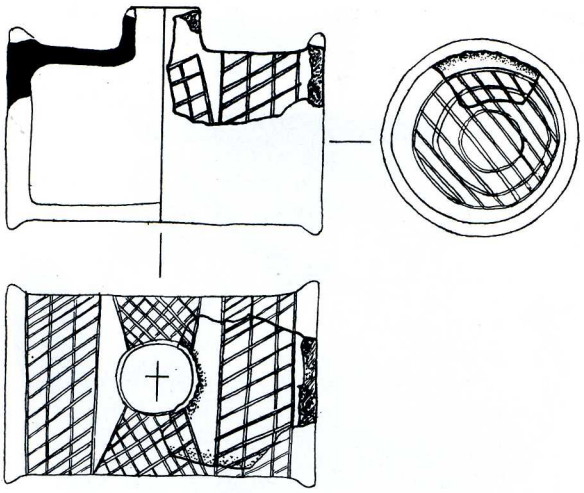

6

• *Обр. 6. „Бъчвовидис съдче“ от селищната могила в Казанльк. Реконструкция, края на ранната бронзова епоха. M = 1:2. Fig. 6. „Vase en forme de tonneau“ du tell dans la ville de Kazanlăk. Reconstruction, fin de l'âge du bronze tardif. M = 1:2*

риите носят старогръцки, латински или български названия. Типичен пример са аскосите, амфорите (амфоровидните съдове, съдовете с две дръжки), питосите и др. Други съдове, които са без по-късни аналози, са получили описателни наименования, които не говорят нищо за тяхната функция — например „бъчвовидни съдчета“ (обр. 6) или т. нар. „съдове с дръжки за окачване“[53]. Явно е, че при задълбочаване на анализа в тази посока се достига до проява на противоречие между формалния и функционалния принцип: невинаги наименованията се покриват напълно с употребата на съдовете. Като регулатор успешно могат да се използуват данните от терена в тези случаи, в които съдовете са откривани с информация за тяхната употреба. Така например голямата застъпеност на урновидните съдове в селищата се дължи не на употребата им в погребалния обред (използувани са за погребване на малки деца под подовете на жилищата или под пещите), а на факта, документиран многократно, че са били използувани за съхранение на зърнени храни в неголеми количества[54].

Засега е възможно да бъдат разграничени следните категории глинени съдове: паници, купи, кани, чаши, урновидни съдове, питоси, амфоровидни съдове, гърнета, аскоси, малки съдчета, други форми, похлупаци.

Археологическите данни свидетелствуват за полифункционалността на съдовете от повечето категории. Главната трудност при отнасянето на даден съд към определена категория произтича от втория аспект на споменатото по-горе противоречие при съгласуването на формалния с функционалния принцип. Съществуват форми, които поради своите размери (напр. малките полусферични паници, малките кани с плавен профил, големите чаши и др.) или поради наличието на някои детайли (напр. две дръжки при паниците, чучури при някои купи, крачета и др.) могат да бъдат отнесени към различни категории. Ето защо те са в известен смисъл условни и между тях не съществуват по принцип строго определени граници. Тези въпроси трябва да бъдат решавани конкретно за всеки археологически обект, без да се омаловажават посочените общи закономерности.

Първите четири категории, както и категорията „гърнета“ имат традиционни български имена. При тях има най-голямо покритие между названията и функцията им: паниците по традиция се считат като съдове за хранене, купите — съдове за разсипване на храна, чашите — съдове за пиене, а гърнетата — съдове за приготвяне на храна. Пълно покритие съществува и при похлупаците — те имат неизменна и непредизвикваща дискусии функция. Отделени са в самостоятелна категория, тъй като засега нямаме достатъчно данни за точното им отнасяне към останалите категории.

От формална гледна точка категорията „малки съдчета“ е напълно хетерогенна. В нея се срещат формите на почти всички големи съдове. В категорията влизат съдове, които са обединени поради твърде сходните си размери и вероятно еднородната си функция. Възможно е те да са били използувани за съхраняване на определени вещества в малки количества, за размиване на минерални бои, за детски играчки или накрая — да са имали ритуални функции (?). Възможно е някои да са били и модели в керамичното производство — толкова точно копират детайлите на големите съдове. Напоследък бе открито и съдче от тази категория, носено по всяка вероятност като амулет[55].

Съдовете от категорията „други форми“ са единични екземпляри. Част от тях са имитация на вносни образци[56] или такива, при които са комбинирани детайли, предполагащи специфичната им употреба.

Въпреки посочените дотук особености, които дават отражение върху известната условност на категориите, трябва да подчертаем, че те са следствие вероятно на една определена реалност: полифункционалност на повечето от съдовете. Това се проявява както във формата, така и в големината (т. е. обема) и особеностите на изработката им.

От хронологическа гледна точка можем да установим твърде интересни изменения. Повечето от категориите са известни още от началото на ранната бронзова епоха. Те продължават да се срещат и през средната бронзова епоха, а като едно от малкото изключения можем да посочим производството на аскоси в Югоизточна България.

Според наличната информация те не се срещат там след края на първия етап на култура Езеро.

Промените при отделните категории се изразяват най-вече в преструктуриране на тяхната количествена застъпеност. Така например в края на ранната бронзова епоха чувствително нараства броят на каните и чашите. Данните от селищните могили в Нова Загора[57], Казанлък[58] и до с. Дядово, Сливенски окръг[59], свидетелствуват, че това е обща закономерност за Тракия. Подобна тенденция се проявява и при похлупаците, като през средната бронзова епоха се появяват и някои нови форми (обр. 7). Намалява броят на гърнетата и амфоровидните съдове, докато паниците и урновидните съдове по традиция запазват своето водещо положение[60].

Твърде вероятно е тези изменения да са отражение на известна промяна в бита на древното население, тъй като в крайна сметка производството на един съд е предизвикано от нуждата да се задоволят специфични потребности. Вторият фактор е непрекъснатото усъвършенстване на старата форма съобразно една постоянно запазваща се функционалност, но той оказва по-силно въздействие върху структурата на всяка категория.

Формалният принцип е определящ при следващото ниво в класификацията — формално-типологическото. От археологическа гледна точка то е основно, тъй като в него е концентрирана най-значимата информация. Основната таксономична единица — формата, се дефинира от редица величини, които се намират в определено съотношение помежду си и имат качествена и количествена характеристика (обр. 8). Тези величини са изведени статистически, а тяхното съотношение (напр. височината на съда спрямо диаметъра на устието и диаметъра на дъното при коничните паници) разграничава една форма от друга. Колкото е по-сложна формата, толкова повече величини участвуват при нейното описване. Така например при споменатите конични паници те са само три, докато при аскосите — значително повече (обр. 8). Както последните съдове, така и някои форми кани и чаши имат вертикална или хоризонтална асиметрия (понякога и двете) на тялото или на отделни детайли. Това утежнява значително тяхното графично описание и класификация.

Типът е подчинен на формата и зависи от начина на оформяне на отделните части на съда — устие, шия, плещи и т.н. В рамките на една форма типовете се разграничават един от друг на базата на статистически определени типоопределящи величини. Те са значително по-детайлизирани от формоопределящите и тяхното съотношение се определя не от тектониката на съдовете, а от тяхната профилировка.

7

• *Обр. 7. Глинен съд от IV строителен хоризонт на селищната могила до с. Дядово, средна бронзова епоха. Fig. 7. Vase d'argile du IV^e horizon de construction du tell près du village Djadovo, l'âge du bronze moyen*

• *Обр. 8. Метрични данни за определяне на формите, типовете и подтиповете глинени съдове (а—г, ж—М = 1 : 2; д—М = 1:4; е—М = 1 : 10). Fig. 8. Données métriques pour la détermination des formes, des types et des sous-types de vases d'argile (а—г, ж—М = 1:2; д—М = 1 : 4; е—М = 1:10)*

Отделните подтипове в рамките на един тип се разграничават съобразно оформлението на характерните детайли. Сред тях носител на най-прецизна археологическа информация е профилировката на ръба на устието, сечението на дръжките и др. Ето защо, въпреки че подтиповете имат и количествена определеност, според нас от по-голямо значение е качествената им характеристика. Както типовете, така и подтиповете се отчитат статистически.

По изключение в систематизацията е възможно да бъде въведен и терминът вариант на типа. В случая той заема най-ниското таксономично подниво и обозначава детайлите на съдовете, които имат хронологическа или компаративна стойност, макар и на пръв поглед да са незначителни от формална гледна точка. Такива са например израстъците върху вертикалните дъговидни дръжки от средната бронзова епоха или оформянето на тунелестите дръжки върху паниците от ранната бронзова епоха. В частната класификация на дръжките тези особености биха могли да бъдат отнесени към подтиповете, а в общата класификация на керамиката — към вариантите. Твърде често при определяне на вариантите участие взема и украсата на характерните детайли, най-вече релефната.

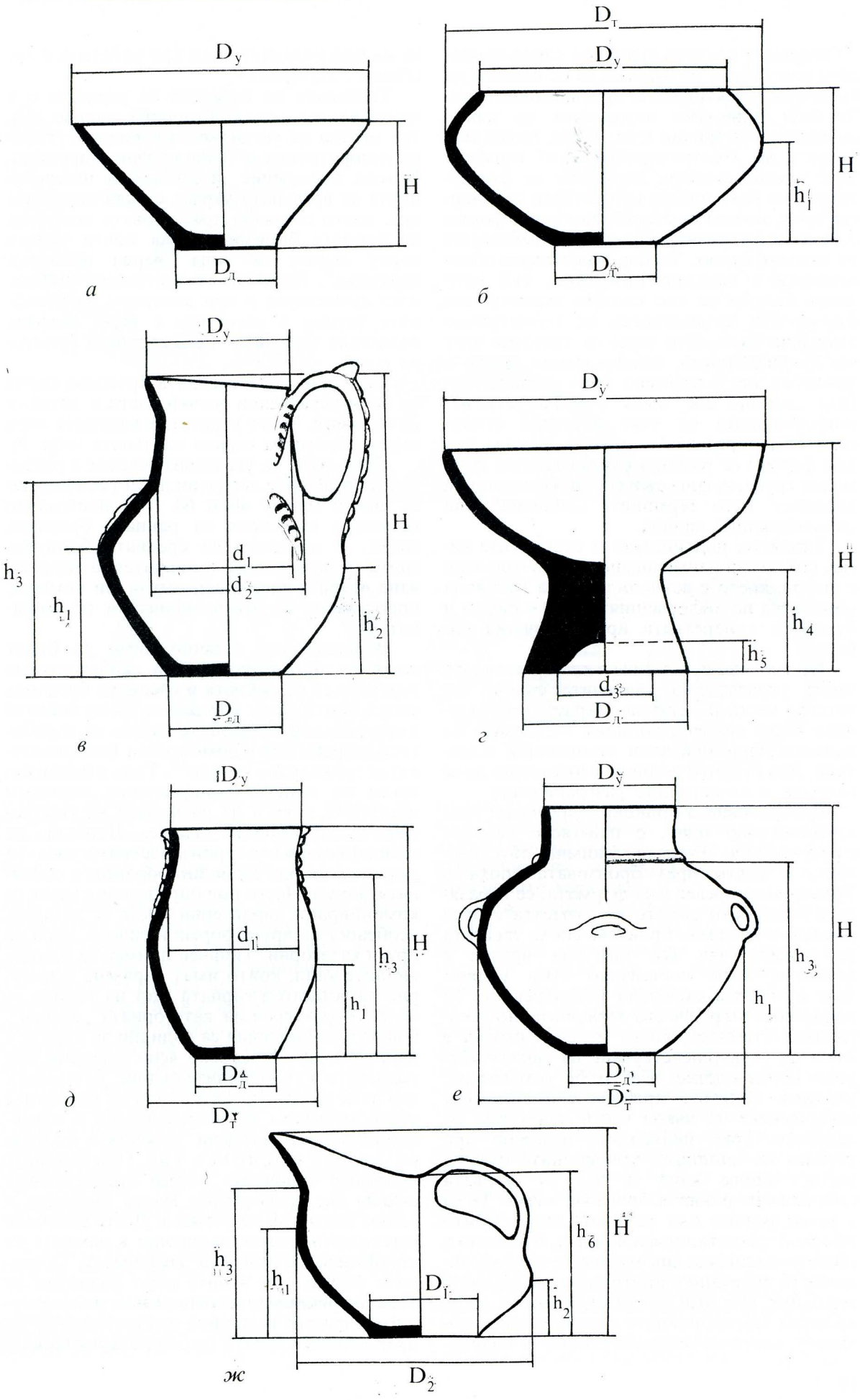
D у
H
D д
а
D т
D у
H
h 1
D д
б
D у
H
h 3
h 1
d 1
d 2
h 2
D д
в
D у
H
h 4
h 5
d 3
D д
г
D у
d 1
h 3
H
h 1
D д
D т
д
D у
H
h 3
h 1
D д
D т
е
h 6
H
h 3
h 1
D 1
h 2
D 2
ж

Формите глинени съдове са с наименования, които биха позволили да се намали до минимум субективизмът при описанието им. За база приемаме названията на някои основни геометрични тела: сфера, цилиндър, конус и др. Абстрахирайки се от неизбежните несъответствия, следствие на формуването на ръка или на примитивен грънчарски кръг, можем да съпоставим всяка форма с тези геометрични тела или с комбинация на няколко от тях. Такова съпоставяне обаче невинаги е напълно възможно, тъй като някои съдове са със сложни асиметрични форми или са съставени от геометрично аморфни части. Ето защо са запазени част от традиционните наименования, като в някои от тях е вложено ново съдържание. Под „паници със завит ръб на устието" (информацията от това название отнася съда към определен подтип, а не към тип или форма) се разбира самостоятелна формална група, имаща същата информационна стойност като термините „конична" или „цилиндрична" паница.

Типовете, подтиповете и вариантите нямат собствени наименования. Те са означени с цифри, което е всъщност код за машинна обработка на информацията, или с цифри и букви за конкретната археологическа работа.

По-особено положение в класификацията заема украсата на глинените съдове, на техните части и детайли. Украсата е разделена в две основни поднива — техника на нанасяне; орнаментални композиции и мотиви. Във второто подниво е възможно да се направи и по-детайлно разграничение.

Декоративният принцип, определящ това таксономично ниво, е най-тясно свързан с формалния. Тяхната взаимна обусловеност, в която през бронзовата епоха в Тракия явен превес има формата, се изразява в поднивото „място на украсата". През ранната и средната бронзова епоха украсата се развива във все по-тясна връзка с формата, като постепенно губи голяма част от своята смислова натовареност. Тя придобива твърде често изключително декоративна стойност, което от своя страна е белег за усъвършенстване на занаятчийското производство. Както бе отбелязано, украсата понякога придава типологическа завършеност на някои части и детайли на съдовете. Това най-ясно е изразено при устията на паниците, урновидните съдове, някои типове кани и др. от първата половина на ранната бронзова епоха. Те са с резки, ямички или релефни ленти, които оформят тяхната профилировка. Ето защо в общата класификация мотивите и композициите са свързани с подтиповете и типовете керамика. По този начин биха могли да се избегнат многобройните корелационни таблици[61], които са твърде неудобни за кодиране на информацията или при работата с по-обемист материал.

Техниката на нанасяне на украсата е в пряка връзка с технологичните видове, т. е. тук можем да установим взаимодействието на декоративния и технологичния принцип. В това отношение са интересни наблюденията за врязаната украса с бяла инкрустация, която се среща през първата половина на ранната бронзова епоха почти винаги върху съдове от вида „черна полирана керамика". Подобна статистическа стабилност съществува и при мотивите на релефната украса в съчетание с вида „кафява излъскана керамика" през средната бронзова епоха.

През ранната и средната бронзова епоха са били украсявани всички части и детайли на съдовете. Често украсата е нанасяна дори върху обратната страна на дъната (обр. 9).

Процентът на украсените съдове е различен за отделните проучени досега селища, но се движи между 40 и 60. Той постепенно намалява към края на ранната бронзова епоха. В началото на средната бронзова епоха се наблюдава и значително намаляване на различните орнаментални техники, опростяване на композициите и на мотивите[62].

В заключение е необходимо да бъдат посочени някои специфични особености на керамиката от ранната и средната бронзова епоха, които дават отражение върху нейната класификация. Глинените съдове са изработени на ръка или с помощта на бавновъртящо се грънчарско колело[63]. Това е повлияло както на тяхната симетричност, невинаги постигана, така и на размерите на типологически еднородни съдове. Липсата на стандартизация в производството има за резултат твърде свободно боравене с основната форма. Често при определени съдове са комбинирани характерни части и детайли, особеност на други форми и типове, дори на други категории. Типичен пример са аскосовидните кани, които имат изразена асиметрия на устието и горната част на тялото — белег, характерен за категорията „аскоси". Същите наблюдения са валидни за купите и паниците, но са особено ясно изразени при гърнетата и урновидните съдове. Ето защо с цел да се запази затвореността на типовете в статистическата им определеност в класификацията са въведени термините *основна форма* и *основен тип*. При паниците например основните форми представляват съдове със сравнително малка височина и голям диаметър на устието. Двете величини имат съотношение, вариращо в рамките на статистически изведена зависимост. Основните форми при купите имат различно от това на паниците съотношение на формоопределящите величини, достатъчно, за да предположи тяхната различна функционал-

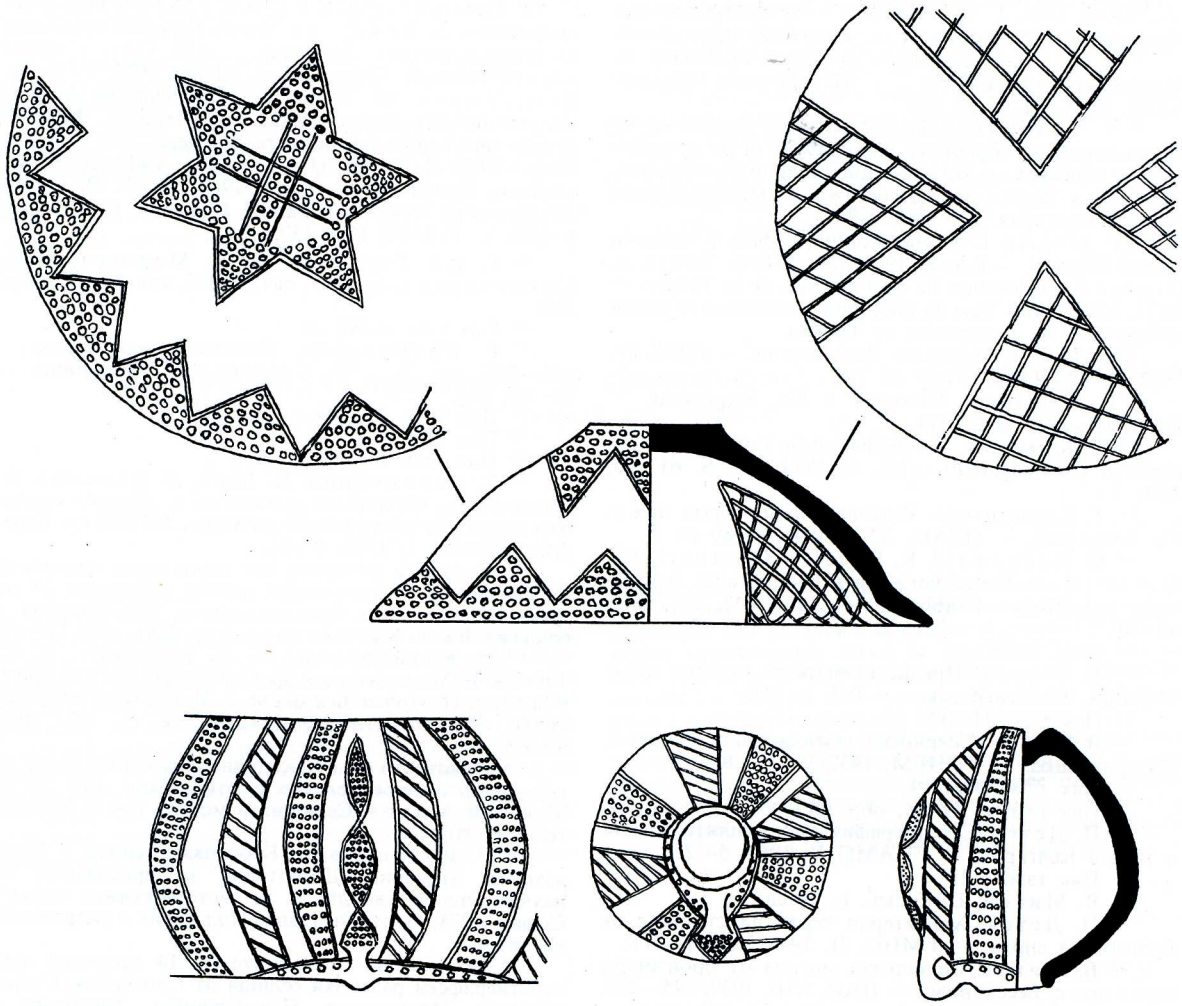

9

• *Обр. 9. Украса на съдове от втората половина на ранната бронзова епоха (етап Михалич). Селищна могила до с. Дядово. M = 1:2. Fig. 9. Décoration de vases de la seconde moitié de l'âge du bronze tardif (étape Mihalič). Tell près du village Djadovo, M = 1:2*

ност. Между двете близки категории обаче съществуват съдове с излизащи извън рамките съотношения. Това позволява те да бъдат отнесени както към паниците, така и към купите. Групата на тези съдове ние наричаме **междинни форми**. Подобно е положението на съдовете, които с еднакво основание могат да бъдат отнесени към две съседни форми. Те са наречени **междинни типове**. Както основните форми и типове, така и междинните са групи съдове, определени статистически върху основата на еднородни величини. Разликата между тях представлява разлика в съотношението на тези величини. По този начин се цели класификационната система да придобие по-голяма гъвкавост не само на формално, но и на функционално ниво. Наличието на междинни форми може да се счита като отражение на полифункционалността на категориите керамика.

Представената класификационна система е опит за цялостно обхващане на керамиката, което представлява значителна по трудност задача. Тя е изградена върху основата на информация, придобита от обработката на цели съдове. Отделен изследователски проблем с голяма важност представлява съпоставянето на частните типологии, в които се борави с данни от фрагментиран материал. Перспективният път за бъдещите проучвания е свързването на тези частни класификации в една обща на базата на изложените дотук принципи, а, от друга страна — използуването ѝ за създаване на програма за машинна обработка на информацията.

[1] R. Katinčarov. Etat des recherches sur l'âge du bronze en Bulgarie du Sud-Est. — IAI, XXX, 1981, 117—141.

[2] R. Katinčarov. Sur la synchronisation des civilisations de l'âge du bronze ancien en Thrace et dans la région d'Egée et Anatolia. — Thracia Praehistorica (Supl. Pulpudeva 3), 1982, 134—148, Fig. 1—7.

[3] H. Todorova. Zur Frage von Kontinuität und Diskontinuität in der Entwicklung des Neolithikums, Äneolithikums und der frühen Bronzezeit auf der Balkanhalbinsel. — Thracia Praehistorica (Supl. Pulpudeva 3), 1982, S. 5ff.

[4] И. Панайотов. За формирането на ранно-бронзовите култури в българските земи. — Археоло-

гия, XXVI, 1984, 2—3, с. 8, бел. 8—9 и посочената там дискусия на страниците на сп. Советская археология.

[5] Х. Тодорова. Някои актуални проблеми на българската праистория. — Исторически преглед, XXXI, 1975, кн. 1, 38—40.

[6] Х. Тодорова. Някои актуални проблеми на статистическата обработка на керамиката от археологическите обекти. — Интердисциплинарни изследвания, IX, 1982, с. 12 сл.; Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с. 9.

[7] P. Jérôme. L'époque néolithique dans la vallée du Tonsus (Thrace). — RA, 35, 1901, 329—330; G. Seure, A. Degrand. Exploration de quelques tells de la Thrace. — BCH, XXX, 1906. Там са посочени и останалите ранни публикации на материали от Тракия.

[8] Р. Попов. Могилата Деве-Барган. — ГНМ, IV, 1922/25, 72—115.

[9] Г. Кацаров. Разкопки в Св. Кирилово. — ИАД, III, 1912, 310—314.

[10] G. Kazarow. Vorgeschichtliche Funde aus Sveti-Kirilovo (Südbulgarien). — PZ, 6, 1914, I-2, S. 61—66, Abb. 7.

[11] Т. Герасимов. Разкопки на могилата при с. Св. Кирилово. — ИБАИ, XXV, 1946, с. 180 сл.

[12] G. Rodenwald, K. Bittel, F. Goethert, Th. Gerassimov. Erster vorlaufiger Bericht uber Ausgrabung bulgarischer Grabhugel. — JdI (AA), 58, 1943, 62—68.

[13] Ibid., S. 68.

[14] В. Миков. Предисторическото селище до с. Михалич, Свиленградско. — РП, I, 1948.

[15] Пак там, 11—15.

[16] В. Миков. Селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. — ГПНБМ, 1937/39, 55—84.

[17] Пак там, Обр. 19.

[18] Пак там, с. 79 сл., обр. 24.

[19] П. Детев. Стратиграфия на селищните могили в Южна България. — ГНАМП V, 1963, 5—25.

[20] Пак там, с. 21.

[21] В. Миков. Цит. съч., с. 79 сл.

[22] П. Детев. Характерни черти на съдовете от бронзовата епоха. — ГМПО, II, 1954/55, 101—108.

[23] В. Миков. Селищната могила от бронзовата епоха при с. Веселиново. — ИАИ, XIII, 1939, 195—227. Критика вж. в: R. Katinčarov. Etat des recherches..., p. 120.

[24] V. Mikov. Le tell Razkopanica. — IAI, XXXVI, 1981, 141—188, Fig. 37. Критичен преглед върху по-ранните публикации на материали от същата селищна могила се съдържа в: R. Katinčarov. Op. cit., p. 123.

[25] В. Миков. Техника на керамичното производство през преисторическата епоха. — ИАИ, XXIX, 1966, 165—210.

[26] В. Миков. Селищната могила от бронзовата епоха..., с. 197 и сл.

[27] П. Детев. Цит. съч., с. 101 и сл.

[28] V. G. Child. Anatolia and Thrace. Some Bronze Age Relations. — ASt., 6, 1956, 45—47, J. Mellaart. The End of Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean. — AJA, 62, 1958, 20—29.

[29] Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров и др. Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1978.

[30] Р. Катинчаров. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора (Южная Болгария). — Советская археология, 1972, 1, 242—247; R. Katinčarov. Habitatins de l'âge du bronze moyen du tell de Nova Zagora (Bulgaria du Sud). — Thracia, 1, 1972, 43—55; Trouvailles de l'âge du bronze moyen à Nova Zagora (Bulgarie du Sud). — In: Actes du VIII[e] CISPP, Beograd, 3, 66—75.

[31] Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров и др. Цит. съч., 361—387, автор на посочения текст е Г. Ил. Георгиев.

[32] Пак там, 316—361. Автори са Н. Я. Мерперт и Р. Катинчаров.

[33] Пак там, 222—305. Автор е Е. Н. Черних.

[34] Пак там, с. 222 сл. Срв. с класификационните принципи в: Х. Тодорова. Някои актуални проблеми на статистическата обработка..., с.12; Chr. Podzuweit. Trojanische Gefässformen. Mainz, 1979, 8—11; E. Hanschmann, Vl. Milojčić. Die deutsche Ausgrabungen auf der Argissa-magula in Thessalien. III. Die ffrüehe und beginnende mittlere Bronzezei. Teil I (Text). Bonn, 1976, 2—4; R. Hachmann. Vademecum der Grabung Kamid el-Loz. Bonn, 1969, S. 121 ff; C. W. Blegen et al. Troy. Vol I. 1 and 2. Princeton, 1950, V. I, 1, p. 56f, V. I, 2, Pl. 129—132.

[35] Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров и др. Цит. съч., с. 382, кат. № 130, обр. 185г.

[36] Пак там, с. 498 сл.

[37] Р. Катинчаров. Основные результаты..., 145—247, рис. 2_{3-5}. R. Katinčarov. Habitations..., 53—55, Fig. 9a, b.

[38] Пак там, Fig. 9d.

[39] Пак там, Fig. 9f.

[40] Пак там, Fig. 9e.

[41] Р. Катинчаров, Я. Бест, В. Николов, В. Николова. Селищната могила до с. Дядово: сондажен изкоп (Археологически разкопки 1977/78 г.). Expeditio Thratica, 1, 1980, 8—94.

[42] Досега са разкрити пет строителни хоризонта от средната бронзова епоха и още най-малко 14 от средната и ранната бронзова епоха, регистрирани в сондажа. Вж. Р. Катинчаров и др. Цит. съч., 11—17.

[43] Р. Катинчаров, Н. Я. Мерперт, В. С. Титов, В. Мацанова и др. Селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. I. История на проучванията, обща стратиграфия. Пласт А. С., 1987 (под печат).

[44] Наличието на относителна самостоятелност на керамичното производство е отбелязано още от В. Миков (В. Миков. Селищната могила при с. Юнаците..., с. 80, 82).

[45] Р. Катинчаров. Бронзовата епоха в Югоизточна България. Дисертация за присъждане на научна степен „кандидат на историческите науки". София, 1978. Непубликувана. Ползувана с разрешение на автора.

[46] Обработени са данните от 14 проучени чрез стратиграфски разкопки селища от Сливенски, Старозагорски, Пловдивски, Пазарджишки, Хасковски и Ямболски окръг и от над 50 обекта, регистрирани чрез теренни обхождания.

[47] Например в I—IV строителен хоризонт на селищната могила в Казанлък урновидните съдове са от 35,29 до 42,99% от всички съдове. Изказвам благодарност на Р. Катинчаров, предоставил ми керамиката за статистическа обработка.

[48] За датировката на I—IV строителен хоризонт от бронзовата епоха на селищната могила в Казанлък вж. Р. Катинчаров. Селища и жилища от бронзовата епоха в Югоизточна България. — МПК, 1975, 4, с. 6.

[49] Резултатите са непубликувани. Обработката на керамиката е дело на автора.

[50] Видът „кафява полирана керамика" се среща и в по-горните строителни хоризонти на селищната могила при с. Юнаците, но много по-рядко. Изказвам благодарност на Р. Катинчаров, дал ми възможност да работя с тези материали. При нашата обработка на керамиката от разкопките на В. Миков и Н. Койчев на селищната могила Езеро аналогичен вид не бе констатиран.

[51] Изказвам благодарност на М. Кънчев и Т. Кънчева от ГИМ Нова Загора, ръководители на разкопките на селището „Овчарица II" за възможността да посоча тези резултати. Обработката на керамиката е извършена от Т. Кънчева и авторът.

[52] К. Лещаков. Райониране на керамичното производство през ранната и началото на средната бронзова епоха в Тракия. — Thracia antiqua, 13 (под печат).

[53] Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров и др. Цит. съч., с. 498. Съд от същия тип е илюстриран на обр. 7.

[54] Пак там, 491—496 (автор Р. Катинчаров), обр. 210; Р. Катинчаров и др. Селищната могила до с. Дядово..., с. 27.

[55] Изказвам благодарност на А. Пейков, ръководител на разкопките на Небет тепе, за предоставената ми информация.

[56] Вероятно имитация на вносни образци са например „бъчвовидните съдчета". Ср. обр. 6 от нашия текст с Chr. Podzuweit. Op. cit., 231—232, Taf. 24.

[57] Р. Катинчаров, М. Кънчев. Разкопки на селищната могила в Нова Загора. АОР за 1975 г. С., 1976, с. 19.

[58] Непубликувани резултати от проучванията на керамиката от I—IV строителен хоризонт на селищната могила в Казанлък.

[59] Резултати от разкопките на селищната могила до с. Дядово с участието на автора.

[60] В IV строителен хоризонт на селищната могила в Казанлък паниците и урновидните съдове са общо 75,97% от всички съдове. Вж. бел. 58.

[61] Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров и др. Цит. съч., табл. 96—98.

[62] Пак там, 221—222, табл. 167—174.

[63] Пак там, табл. 39.

Principes fondamentaux de classification pour la céramique de l'âge du bronze tardif et moyen en Thrace

K. LEŠTAKOV

(Résumé)

Par suite d'études intensives des sites archéologiques de l'époque de bronze en Thrace au cours des dernières années on a pu accumuler un matériel céramique abondant et bien stratifié. L'information effective est suffisante pour entreprendre sa généralisation dans un système de classification unifié. Après une brève critique des réalisations dans ce domaine, on aboutit à la conclusion que la faiblesse essentielle des tentatives précédentes est le manque de clarté concernant les critères de classification fondamentaux qui doivent être appliqués dans la systématisation.

Dans la nouvelle classification, l'information est structurée conformément à quatre critères fondamentaux: fonctionnel, technologique, formel et décoratif. Ils déterminent également les niveaux taxonomiques.

Au premier niveau sont déterminés quatre groupes de céramique: fine (de table), de cuisine et grossière (tara). Le critère technologique est à la base des 12 genres de céramique déduits. Au point de vue formel sont définies les notions forme, type, sous-type et variante qui édifient le niveau formel-typologique de la classification.

La décoration est étudiée dans deux sous-niveaux fondamentaux — technique d'application et manière d'organisation. L'information est conformée aux exigences de traitement mécanique des données archéologiques et il est possible de l'inclure dans un système plus général pour le traitement du matériel archéologique global.

Към въпроса за скалната средновизантийска живопис (XI—XII в.)

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ, ПЕТРАНА ТОТЕВА

Манастирът „Св. Троица" се намира на няколко километра южно от Тополовград, по поречието на Тунджа. Тясната и плодородна долина, образувана от склоновете на двете ниски планини Странджа и Сакар, е осеяна с археологически паметници. Тя е била обитавана и през Средновековието, когато е изпитвала благотворното влияние на близкия Константинопол. Същевременно местността често била използувана от монаси отшелници. Някои дори са на мнение, че там трябва да се търси прочутата Парория.

Малката пещера, известна на местното население под името „Ветата църква", отстои само на километър от манастира „Св. Троица". Тя е врязана в скалите на красив речен пролом. До нея се достига доста трудно, но все пак мястото е достъпно. Пещерата има карстов произход. Затова тя притежава характерната заоблена форма, а таванът ѝ наподобява серия от малки куполи, издигащи се на различна височина (най-високият е почти четири метра). От пещерата водят началото си няколко тесни галерии, които след известно разстояние се превръщат в процепи. Неправилната форма на пещерата затруднява определянето на размерите ѝ. В най-широката си част тя достига четири-пет метра.

Съвсем обикновеното скално образуване притежава интересна особеност —

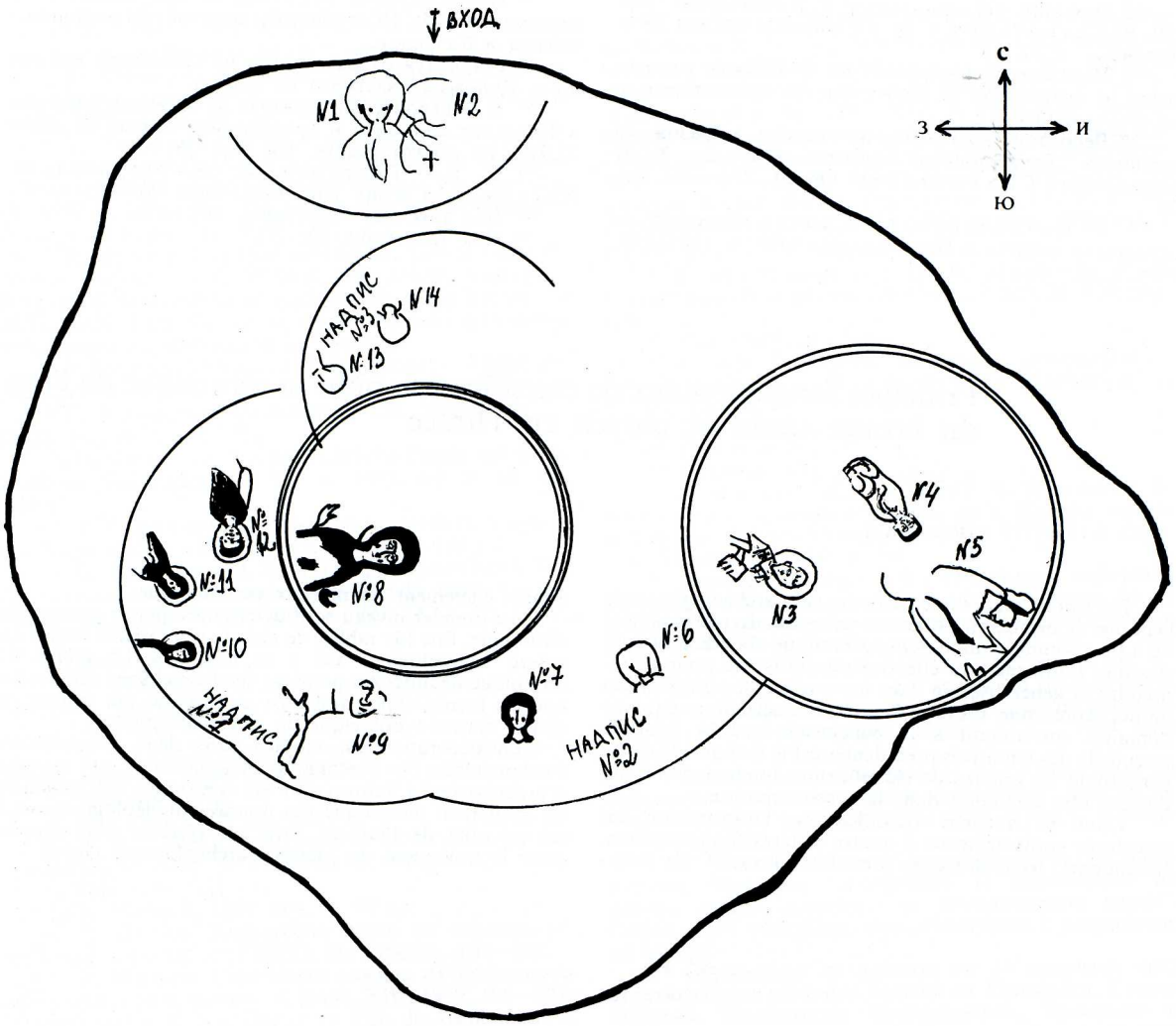

1

• *Обр. 1. Схема на стенописите във „Ветата църква" (с окръжности и полуокръжности са обозначени скалните ниши). Fig. 1. Schéma des fresques dans „Vetata čarkva" (avec de cercles et demi-cercles sont marquées les niches rupestres)*

неговата вътрешна повърхност е била покрита гъсто със стенописи. Днес украсата е унищожена в значителна степен от времето и от непрекъснато стичащата се по стените вода. По чудо са оцелели четиринадесет изображения на светци и части от четири надписа на гръцки език. Макар образите да са се съхранили в различна степен, те позволяват да се направят важни наблюдения. Това ще бъде целта на настоящото съобщение, докато останките от надписи ще бъдат разгледани на друго място (обр. 1).

Преди всичко трябва да се отбележи необичайният начин на изпълнение. Изображенията са нанасяни направо върху скалата, без тя да е покрита с мазилка или поне да е предварително обработена и загладена. Всъщност това не е полихромна живопис, защото отсъствува каквото и да било разнообразие на цветовете. Образите и надписите са нарисувани само с охра, чието вариране от светло към тъмно показва преходите на полутоновете.

Пред самия вход на пещерата е първата куполовидна ниша, в която личат изображенията на двама светци (обр. 2). Те са предадени бюстово, във фас, плътно един до друг. Лицата им са почти напълно унищожени. Останала е само долната половина от лицето на единия от тях (№ 1). То има красив овал, косите са подстригани и грижливо прибрани около ушите, бузите са означени с две кръгли тъмни петна. Двамата светци са облечени в хитони и държат пред гърдите си кръстове (кръстът ясно се забелязва в дясната ръка на светец № 2). Тези особености дават основание да се видят в образите от първата ниша изображения на светци мъченици.

Главните образи са съсредоточени в двата най-високи естествени купола, които се намират източно и централно в пещерата. В горната част на източната ниша се долавя голямо допоясно изображение (това е най-едрият образ). Въпреки лошото му състояние той може да се определи като Христос Пантократор (обр. 3). Лявата благославяща

2

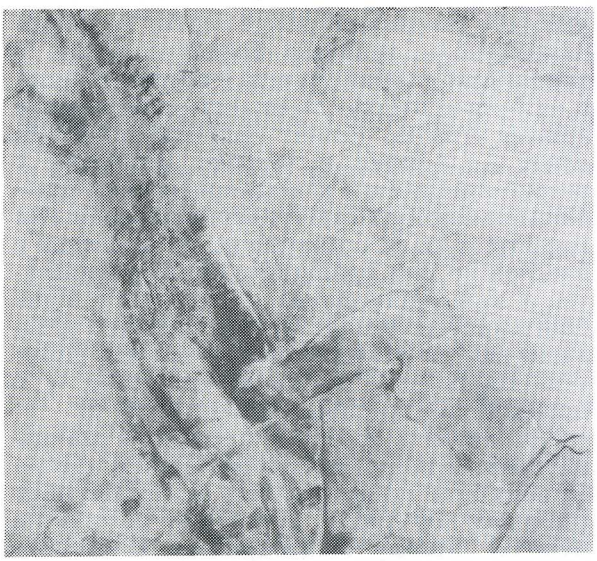

3

4

• *Обр. 2. Двамата светци пред входа. Fig. 2. Les deux saints devant l'entrée*

• *Обр. 3. Христос Пантократор от високата източна полукръгла ниша. Fig. 3. Le Christ Pantocrator de la haute niche demi-circulaire orientale*

• *Обр. 4. Неясно изображение на млад светец (№ 4). Fig. 4. Image imprécise d'un jeune saint (№ 4)*

ръка личи слабо, но добре се вижда дясната, държаща книгата пред гърдите. Много по-трудно е да се определи изображение № 4, макар то да се е запазило доста добре. Представен е някакъв персонаж с младо лице и високо подстригана коса (обр. 4). Главата е съвсем несъразмерна спрямо дребното тяло. Третият образ от нишата е ясен. Декоративно оформената му прическа и брада, както и дрехите подсказват, че той е от църковните отци (обр. 5).

Много добре е запазено женското изображение в централната куполовидна ниша. То също е представено допоясно и е второ по големина в стенописите на пещерата. Жената е облечена в тъмноохров мафорий и химатий в същия цвят. Тя е обърната фронтално към зрителите, в строга орантна поза. За разлика от повечето изображения

лицето е съхранило своите черти. То е леко издължено, с ъгловата брадичка. Носът е прав и леко гърбав. Устата е средно голяма, а на бузите отново се виждат характерните кръгли тъмни петна. Забележителни са очите — големи и широко отворени, с високо повдигнати вежди, които при слепоочията маниерно са свързани с краищата на миглите. Прави впечатление, че погледът е насочен не към присъствуващите в пещерата, а към нарисувания в източната ниша Пантократор. Молитвата на жената е предназначена за стоящия малко над нея Христос. Цялостното изобразяване сочи, че е показана Богородица Оранта (обр. 6).

Останалите образи се намират в различни ниши и полуниши, образувани в тавана на пещерата, но практически са на едно ниво (по-ниско от двата централни естествени купола). Между Пантократора и Богородица се открояват два образа на архангели, от които частично са се съхранили главите. По-добре се е запазил единият, обозначен условно с № 7. Неговото лице е почти напълно изтрито, но личат петната на бузите и красиво спускащите се около врата къдрици. Край главата има надпис, от който става ясно, че е нарисуван архангел Гавраил (вляво се чете ОРХ, т. е. съкращението за архангел ОАРХ с изпусната буква А, а вдясно — ГР) (обр. 7).

Следва едно много важно, но за съжаление почти обезличено изображение (№ 9). Показан е фронтално светец в орантна поза, който по големина е сходен с Христос Пантократор и Богородица. Съвсем не е изключено да е бил представен патронът на храма.

Западно от Богородица са изобразени млад светец и две светици, които представляват едни от най-хубавите и запазените образи в пещерата (обр. 8). Мъжът има красиво и нежно лице. Общата му издълженост, деликатните черти и слабият врат подсилват впечатлението за изтънченост и аристократизъм. Както и двамата светци до входа, младият светец е облечен в хитон и вероятно също е мъченик. Светиците напомнят за образа на Богородица, но са по-земни от нея. Те имат хубави лица, като при едната от тях (№ 10) за пръв и единствен път в изображенията от пещерата е нарушена общата фронталност — светицата е предадена в леко три четвърти обръщане. Встрани от другата светица е обозначено името ѝ — НАГНА ПАРАСКЕВН (обр. 9).

Последните два оцелели образа са северно от изображението на Богородица, но за тях не може да се каже нищо конкретно, освен че отново са фронтални и представят мъжки персонажи.

Първоначалните заключения, които се налагат при разглеждане на стенописите от пещерата, са следните. Несъмнено в опреде-

5

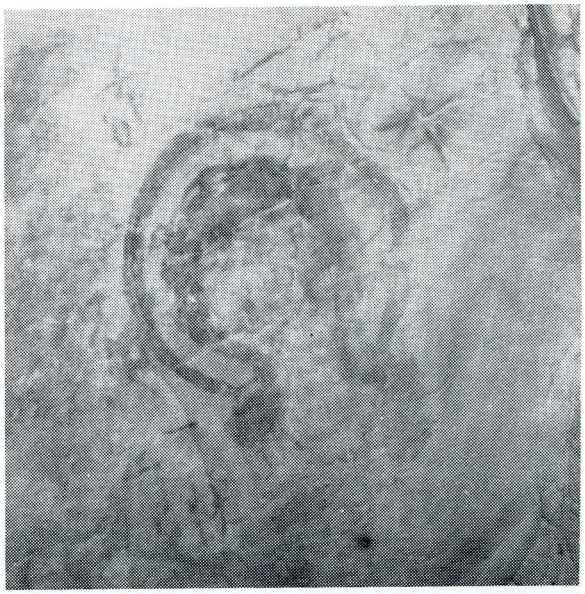

7

9

6

● *Обр. 5. Църковен отец (№ 3). Fig. 5. Père d'église (№ 3).*
● *Обр. 6. Богородица Оранта от централната куполна ниша. Fig. 6. La Vierge Oranta de la niche centrale en forme de coupole*
● *Обр. 7. Архангел Гавраил (№ 7). Fig. 7. Archange Gabriel (№ 7)*
● *Обр. 8. Младият светец и двете светици западно от Богородица Оранта (№ 10, 11, 12). Fig. 8. Le jeune saint et les deux saintes à l'ouest de la Vierge Oranta (№ 10, 11, 12)*
● *Обр. 9. Надпис с името на св. Параскева. Fig. 9. Inscription avec le nom de S^te Paraskeva*

лен период скалното образувание е било използувано като малка християнска църква. Колкото на пръв поглед изображенията да изглеждат нарисувани безразборно, в тяхното разположение се открива порядък. Те са разпределени вертикално в три нива. Най-високо е Христос Пантократор, непосредствено под него — Богородица Оранта, следват в околовръст останалите светци. Христос заема своето място в горната куполовидна ниша (в случая тя олицетворява самият купол на църквата), а Богородица е в непосредствен зрителен контакт с него. Отсъствуват каквито и да било развити евангелски сцени и това вече подсказва известни хронологически граници.

Периодът IX—XI в. е времето, когато във византийското изкуство се създава нова програма, оформена под въздействието на идеите на патриарх Фотий. Специално за живописта тази програма има своите корени

8

в предиконоборческата епоха и се базира на композицията „Възнесение“. За целта последната се разчленява на основните си части: Богородица Оранта с архангелите се изписва в апсидата и символизира Земната църква; Христос се въплъщава в полуфигурата на Пантократора и заема най-високото ниво — куполът; по-долу в йерархичен ред се намират останалите светци. Така се обединяват в едно всички, които са допринесли за величието на църквата[1]. Символиката на живописната декорация пресъздава представата на византийците за света като строга, йерархична структура. Фигурите в нея са неподвижни или се движат много бавно върху индеферентен фон, лицата на светците са застинали в гордо и достойно спокойствие. Всички тези белези са характерни за византийското изкуство от края на IX—XI в.[2]

Основно място в системата на византийската живописна декорация от IX—XI в. се пада на връзката между Христос и Богородица. Вседържателят наблюдава внимателно от своите небесни покои земния свят и обмисля неговата наредба, изпълнен с грижа за човешкия род. От своя страна Богородица, която е посредница между сина си и хората, протяга молитвено ръце, за да обезпечи благополучието на човешкия род и особено на неговия предводител, императора[3]. Тук се наблюдава една черта, присъща само на Византия — пряко прехвърляне върху Сина (в образа на Пантократора) на черти от Отеца[4].

Други важни особености на византийската декоративна система от IX—XI в. са различната големина на фигурите съобразно мястото им в йерархията (например Пантократорът и Богородица са значително по-едри от останалите) и разполагането на изображенията във вътрешността на храма. Живописта от това време е предназначена най-вече за извити повърхности — конхи, ниши, сводове, тромпи. По този начин реалното пространство се разрушава и се създава една нереална, силно въздействуваща на духа атмосфера. Отново пряко се отразяват схващанията на патриарх Фотий — според него стенописите трябва да се разполагат така, че зрителят в емоционален екстаз да усеща като че ли „храмът се върти“[5].

Човешките изображения в живописта от IX—XI в. са свързани в строга система. В този период се губи разказвателността на стенописите, избират се само най-главните сюжети, основните пунктове в литургията. Все още дори е спорно дали в първоначалната идейна програма се е предвиждало въобще участието на евангелски сцени. Доста учени са на мнение, че отначало са се изобразявали само самостоятелни персонажи[6].

Ако се съпостави декоративната система на стенописите от „Ветата църква“ с изискванията от IX—XI в., ще се открият много допирни точки. Главни действуващи лица в цялата композиция са Христос Пантократор и Богородица Оранта. Те се намират точно в отношението, което им се определя от декоративната програма. Би могло да се възрази, че в случая двата персонажа са разменили местата си — Христос е нарисуван в източната ниша, а Богородица — в централната. Но това явно е продиктувано от естествената структура на пещерата — най-високата ниша е източната. Освен това Пантократорът често се разполага съобразно особеностите на съответния храм. Например в базиликални църкви от типа на тези в Чефалу и Монреале той се премества в апсидата[7]. Твърде е възможно ограниченото пространство във „Ветата църква“ да е принудило художника да изобрази само персонажите, които се рисуват в апсидата и в близост до нея.

Такъв извод се подкрепя от фактите. Непосредствено до Христос Пантократор и Богородица Оранта се намират двамата архангели. Вероятно това са Михаил и Гавраил, които в църквите от IX—XI в. се изобразяват около Богородица в бемата и затварят помежду си „Хетимазия“ — „Приготвения престол“. Дали е било така във „Ветата църква“, трудно може да се каже поради лошото състояние на паметника. Подолу трябва да се разгръща „Евхаристия“ и образите на първосвещеници, архидякони и светци. В стенописите от пещерата се вижда подобно разположение. Под Пантократора е нарисуван църковен отец. Встрани са представени светци и светици като мъченици. По иконографски тип младият светец мъченик много напомня за изображенията на светите дякони. Така изпълнена, живописната декорация има за цел да свали погледа на верующите от небето (купола) на земята, т. е. от Небесната църква (Христос) през Земната църква (Богородица) до светците, олицетворяващи съвършените модели на човешкия род.

Пещерата „Ветата църква“ не е избрана случайно. Насеченият от естествени ниши свод напомня за раздвиженото пространство на византийските храмове от IX—XI в. Разказвателността на евангелските сцени е заменена със строгата одухотвореност на фронтално изобразените светци, чиито погледи са отправени към зрителя от всички страни. Те са изписани по такъв начин, че стоящият в пещерата човек е буквално обграден от образите им.

Върху изображенията от „Ветата църква“ могат да се направят и някои конкретни иконографски наблюдения. Лицето на Пантократора от високия естествен купол не се е запазило, но позата му е много характерна

за произведенията на изкуството от X—XII в.[8] Същото се отнася и за Богородица Оранта. Нейният образ намира аналогии с живописни паметници главно от XI в. — в църквата „Успение Богородично" в Никея (1025—1028)[9], в скалната църква „Дирекли клисе" край Белисарама в Мала Азия (началото на XI в.)[10] и др. Архангелите около Богородица са облечени в далматики и химатии. Този тип изображения е особено присъщ на византийското изкуство от X—XI в. (по-късно се появяват т. нар. лоратни архангели)[11]. Църковният отец под Пантократора във „Ветата църква" има близък паралел с образи от мозайките на киевската „Св. София" от средата на XI в. По характерната прическа на косите и формата на брадата той може да се идентифицира най-вероятно със св. Василий Велики или св. Григорий Ниски[12].

Много интересни са и изображенията на останалите светци. По всичко изглежда, че това са главно образи на мъченици. Сред мъжките персонажи не се вижда нито един светец, облечен във военно снаряжение. Едва ли в стенописите на пещерата са отсъствували изображения на мъчениците воини — св. Димитър, св. Георги, св. Теодор Стратилат и Теодор Тирон и др. Някои от образите (№ 1 и 2 около входа, както и № 13 и 14) явно напомнят за военните светци. В такъв случай те са изобразени според ранната им иконография — именно като мъченици, а не като облечени в доспехи аристократи, както става след края на XI в. Този факт насочва датировката на стенописите от „Ветата църква" към X—XI в.[13]

Образите на светици също притежават важни особености. Подобен ред от женски персонажи с присъствието на св. Параскева се открива в стенописите на скалната църква „Килиджлар Кушлук" в Кападокия (ср. XI в.)[14]. Сходството с изображенията от „Ветата църква" е много голямо. Последните са запазени лошо от раменете надолу, но по аналогия с малоазийските образи може да се предположи, че също са били в орантни пози. Култът към изобразената във „Ветата църква" св. Параскева не трябва да се бърка с почитането на св. Параскева (Петка) Епиватска, което се появява значително по-късно. Този култ е разпространен главно в Югоизточна Европа, Мала Азия и византийска Италия. Най-ранното запазено изображение на светицата е в „Хомилиите на св. Григорий Назианзин" от IX в., съхранявани в Парижката национална библиотека[15].

Достигаме до въпроса за стиловите особености на изображенията от пещерата. Паметниците от X—XI в., с които може да се направи сравнение, съвсем не са многобройни. От една страна, това са великолепните мозайки в константинополската „Св. София", „Св. София" в Киев и в Гърция (Католикона на манастира „Неа Мони", църквите „Успение Богородично" в Дафни и „Хосиос Лукас" във Фокида). Стенописите са доста повече, но са се съхранили главно в периферните на византийската столица области, докато в метрополията почти липсват. Тук на първо място трябва да се отбележат стотиците скални църкви в Кападокия и въобще в Мала Азия. В живописта им се наблюдава голямо стилово разнообразие, като преобладават архаичните, раннохристиянски влияния. В един тип паметници обаче, отбелязан още навремето от Г. де Жерфанион, се долавя друг стил. Това са т. нар. църкви с колони (посочените по-горе, а също „Каранлък клисе", „Елмалъ клисе" и др.), в които се виждат съвременните тенденции във византийското изкуство. Човешките изображения в тях са изпълнени под силно константинополско влияние и са значително по-издължени, с фини и красиви заоблени лица[16]. Тези образи са най-близките паралели на светците от „Ветата църква".

На базата на известните византийски паметници от X—XI в. могат да се открият следните стилистични отлики при изобразяване на човешката фигура. Тя е основна в живописта, а всичко заобикалящо се съкращава или изчезва напълно. Образите са леки и въздушни, с подчертано източени пропорции, изградени чрез тънка и абстрактно стилизирана линия. Техните сурови и аскетични лица придобиват израз на дълбока одухотвореност. Появява се йератичността на неподвижни и застинали пози, която довежда до постепенно преобладаване на статичната фронталност[17]. В завършен вид тези тенденции се наблюдават към средата на XI в. Постигната е една ясна и спокойна изразителност, несложна, но непосредствена експресия, драматизъм, звучащ пряко и открито[18]. В колоритно отношение се създава определено цветово единство чрез укрупняване на петната и ритмичното им повторение. Особено значение имат смалтата и златото, чрез които образите като че ли светят.

Един поглед върху изображенията от „Ветата църква" убеждава, че там са съблюдавани същите изисквания (обр. 10). Вече стана дума за умишлено търсената застиналост и фронталност. Позите са неподвижни, сякаш в един момент всички изобразени персонажи са се вкаменили. Характерни са лицата на светците. Маниерното предаване на счите — чрез двойно завиване на миглите и декоративно свързване на веждата с окото, е белег, присъщ на образите от X—XI в. Самите очи са широко отворени, а погледът им е насочен право напред. От мъжките персонажи най-добре е запазено лицето на младия светец, който се

10

11

• *Обр. 10. Изображения на светци от „Ветата църква“ (Св. Параскева и младия светец — дякон?). Fig. 10. Image de saints de „Vetata cărkva“ (S^te Paraskeva et le jeune saint — diacre?)*
• *Обр. 11. Надпис и изображение на светица от „Ветата църква“. Fig. 11. Inscription et image de sainte de „Vetata cărkva“*

намира западно от Богородица Оранта. Той има великолепни аналогии в образите на първомъченика Стефан от икона в Ермитажа (XI—XII в.) и на св. Меркурий от едноименната църква на о-в Корфу (XI в.)[19]. Вижда се същата форма на лицето и шията — силно източени, на носа (макар да е предаден във фас, той е характерно свързан само с едната вежда), на сенките под очите и петната по бузите, на показаните с по-светъл цвят леки бръчки над веждите.

Женските лица също отговарят на принципите на изкуството от X—XII в. (обр. 11). Те са доста издължени, с леко квадратни брадички, широки чела и сравнително големи уста. Носовете са средно дълги, малко гърбави и закръглени накрая. Тези типове са характерни в официалното изкуство за основните персонажи. Още през XI в. при страничните персонажи художниците си позволяват по-свободна, дори с анекдотични елементи, рисунка. Но във „Ветата църква“ са изобразени само основните действуващи лица и не се е достигнало до такъв момент.

Стана ясно, че колоритът на стенописите от пещерата е доста особен. Колкото и да е невероятно за епохата, авторът отлично владее графичната рисунка. Чрез нюансирането на охровия цвят той създава обемите, показва мистичния екстаз на светците. Но едва ли може да се допусне, че художникът е искал да рисува графично. По-скоро той не е притежавал необходимите за живописта бои.

И тук изниква интересният въпрос — кой е авторът на стенописите и защо е изписал по такъв начин пещерата? Едва ли може да има съмнение, че в известен период скалното образувание е било използувано като убежище и храм на монаси исихасти. Наоколо в пролома на реката има и други малки пещери, където вероятно са били килиите на монасите. Местни жители са откривали край тях християнски погребения. Прави впечатление обаче прецизната и умела рисунка на изображенията. Макар художникът да е използувал оскъдни средства, без мазилка и разнообразие на боите, личи, че той познава добре работата си. Това навежда на мисълта, че преди да стане отшелник, майсторът на стенописите е бил професионален художник.

Така стенописите от „Ветата църква" могат да се датират най-общо в рамките на X—XII в., като по-скоро гравитират към първата половина от периода. Те са един от най-ранните средновековни живописни паметници, откривани в българските земи.

[1] В. Лазарев. Система живописной декорации византийского храма IX—XI вв. — В: Византийская живопись. М., 1971, 98—99.
[2] A. Grabar. L'art byzantin au XI^e siècle. — CArch., XVII, 1967, 262—263.
[3] А. Грабар. Религиозното изкуство и византийската империя в епохата на Македонската династия. — В: Избрани съчинения, I. 1982, с. 119.
[4] G. de Jerphanion. L'image de Jésus Christ dans l'art chrétien. — Nouvelle revue théologique, mars, 1938, 274—275.
[5] В. Лазарев. Цит. съч., 100—104.
[6] R. Jenkins, C. Mango. The Date and Significanse of the Thenth Homily of Photius. — Dumbarton Oaks Papers, X, 1956, 137—139.
[7] G. de Jerphanion. Op. cit., p. 274.
[8] А. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, 121—124.
[9] В. Лазарев. История византийской живописи, II. М., 1947, табл. 97.
[10] M. Restle. Die Byzantinische Wandmalerei in Klein Asien, III. Recklinghausen, 1967, Taf. 522.
[11] Н. Овчаров. Два медни пандантива с изображения на архангели от Преслав. — Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, 89—96.
[12] Н. Салько. Живопись древней Руси XI — нач. XIII вв. Л., 1982, фиг. 19 и 21.
[13] По въпроса за воините светци вж. Н. Овчаров. Към иконографията на някои светци през X—XIV в. — Археология, 1982, 2, 46—48; Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на св. Артемий. — Археология, 1984, 1, 63—66.
[14] M. Restle. Op. cit., № 295—299.
[15] L. Reau. Iconographie de l'art chrétien, III. Iconographie de saints, III. Paris, 1959, 1027—1028.
[16] G. de Jerphanion. Les églises rupestres de Capadoce, I. Paris, 1925, p. 380 etc.
[17] В. Лазарев. История византийской живописи..., 104—105.
[18] В. Полевой. Искусство Греции. Средние века. М., 1973, 246—247.
[19] Искусство Византии в собраниях СССР, II. М., 1977, № 466; P. Vocotopoulos. Fresques datées du XI^e siècle à Corfou. — CArch., XXI, 1971, p. 151.

Contribution au problème de la peinture byzantine moyenne rupestre (XI^e—XII^es.)

N. OVČAROV, P. TOTEVA

(Résumé)

Dans l'article est publiée l'église rupestre nouvellement découverte dans la région de la ville de Topolovgrad. Le temple est situé dans une petite grotte karstique commode pour des actes cultuels. Toute la surface intérieure est recouverte de fresques — à présent fortement effacées par le temps. Aujourd'hui on compte quatorze représentations de saints et quatre inscriptions.

Le schéma de la décoration des fresques est très caractéristique — il répond aux exigences formées dans l'art byzantin vers la fin du IX^es. sous l'influence des opinions du patriarche Photios. C'est une variante élargie de la composition „Ascension". Le plus haut se trouve l'image du Christ Pantocrator (L'église céleste); immédiatement au-dessous d'elle et en face est la Vierge Oranta (L'église terrestre); en bas tout autour suivent des représentations de pères d'église, d'archanges et de saints-martyrs. Par leurs traits stylistiques et iconographiques, les fresques de la „Vetata cărkva" trouvent des parallèles parmi les monuments du XI^e—XII^es. — surtout en Asie Mineure et Capadokie. Elles sont réalisées avec des moyens insuffisants (seulement avec de l'ocre et sans taquet), vraisemblablement par des ermites.

Ранни родоски епонимни печати от Кабиле

ЛЮДМИЛ ГЕТОВ

По време на археологическите разкопки на тракийския град Кабиле се откриват разнообразни и различни по характер находки, които свидетелстват, че градът е развивал активна търговска дейност. Като един от големите градски центрове във вътрешността търговският му обмен ще отразява в една или друга степен и включването на Древна Тракия в икономическата сфера на елинистическия свят. Една част от този материал, амфорите и амфорните печати, позволяват да се направят важни изводи както за интензивността на вноса, така и за времето на най-ранното проникване на продукцията на един или друг производствен център в този район.

Колекцията амфорни печати от Кабиле е вече значителна по обем и непрекъснато се попълва като резултат от продължаващите археологически проучвания на града. Тази колекция е вече солидна основа за изучаване както на търговско-икономическите връзки на града и динамиката на вноса в различни периоди от време, така и за изследване на някои специфични проблеми на керамичната епиграфика.

Обект на проучване в настоящата статия са девет родоски епонимни печата, които хронологически се отнасят към ранния период от проникването на родоската продукция във вътрешнотракийските земи и които според досега приетата хронологическа класификация на родоските епонимни печати спадат към I и II[a] хронологическа група[1].

Както е известно от досега проучения амфорен материал, господството на Родос по Западния бряг на Понта (отчасти и вътрешността, доколкото позволява досегашната ни представа за състоянието тук) се отнася към последната четвърт на III и първите две десетилетия на II в. пр. н. е.[2] Публикуваните тук амфорни печати ще внесат допълнителна сигурност в досегашните изводи за ранното търговско проникване на Родос в Тракия и същевременно ще коригират някои досегашни мнения относно ролята му като търговски партньор с районите от вътрешността.

'Επ[ί Α]ισ
χυλί[νου]

1. Сектор IX. 1984 г. V 271 (обр. 1а)[3].

Правоъгълен с надпис в два реда. Лявата част на полето не е запазена, но възстановката не буди съмнение. Αἰσχυλῖνος е рядко срещан родоски епоним, у нас за първи път идентифициран сред амфорния материал от Черноморието[4]. Екземплярът от Кабиле е единствен засега от вътрешността. От този епоним са известни както правоъгълни, така и кръгли печати. Най-близка негова аналогия е един печат, открит в Родос, със същата форма и начин на изписване на името (Porro, Roma, 1916, № 34). Подобен печат е известен и от Линдоския каталог на Нилсон (Nilsson, Lindos, 1909, № 34) с лъчиста глава на Хелиос вляво. Поради това, че при печатите на този епоним месеците от родоския календар понякога се представят, а понякога се пропускат, В. Грейс го премести от I във II[a] хронологическа група. Тази промяна се отнася и за редица други епоними, преди това включени в I група (Grace-Savv. Délos, 1970, p. 293). Още три печата от този епоним са познати от Пникс, кръгли с месец (Grace. Pnyx, 1956, № 92–94), един от Атинската агора (Grace. Agora, 1934, №70) и други осем са дадени у Придик (Pridik. Amphorenstempeln, 1926, p. 309). Печатът от Атинската агора спада към обособения от Грейс "button" тип, характерен за ранния период на родоската керамична епиграфика.

ακλῆς
'Αρετ

2. Сектор III. 1979 г. № 2346 (обр. 1б).

Правоъгълен, в поле с рамка и надпис в два реда. Вляво на полето стилизиран слънчев диск или розета (?). Името започва от втория ред и завършва в първия, твърде необичайно като практика и засега без аналогии. Заслужава да се отбележи и

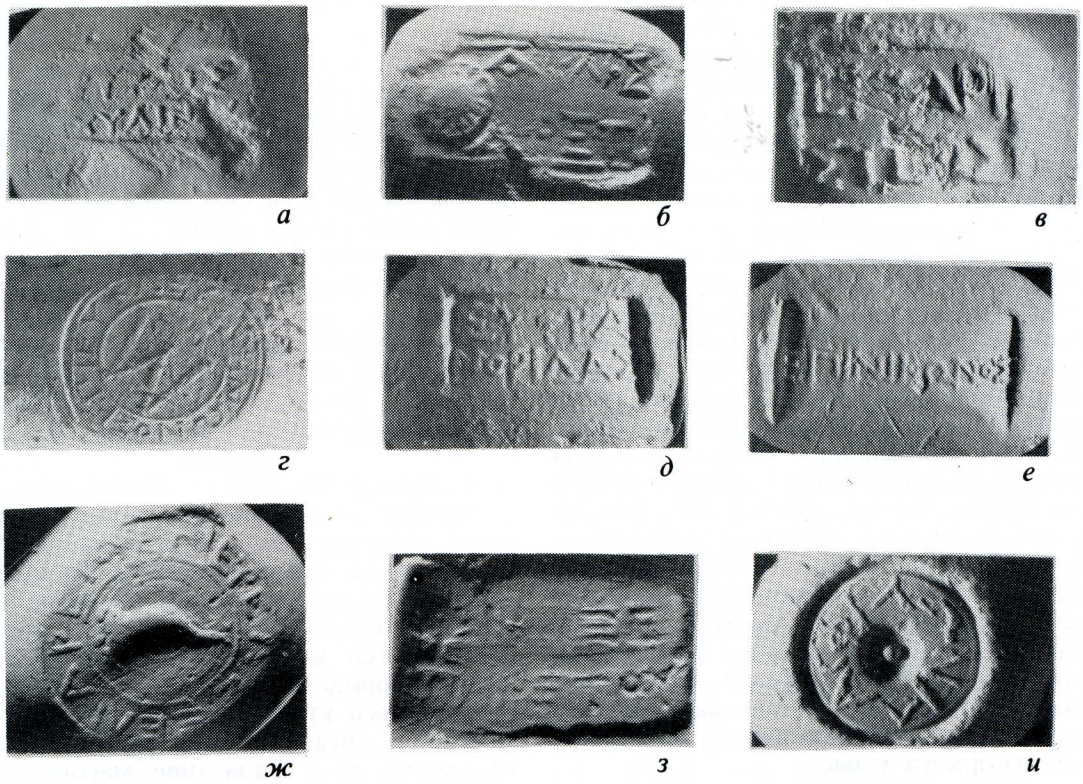

1

• *Обр. 1 а—и. Родоски епонимни печати от Кабиле.*
Fig. 1 a—u. Sceaux d'éponymes rhodiens de Cabyle

особения начин на изписване на алфа – широко отворена с пречупена хоризонтална хаста. Подобно на един печат от Тарзус (Grace. Tarsus, 1950, № 1 в предполагаемо съчетание с фабриканта Διονύσιος и датиран най-общо преди началото на Пергамския комплекс – 220 г.) името на епонима е представено в номинатив, т. нар. „нилсонов абсолютен номинатив“[5]. Същият епоним е познат от един печат от Линдос в генетив с предлог Ἐπί (Nilsson. Lindos, 1909, № 70). Не е познат пример за печати от епонима Ἀρετακλῆς с месец, поради което поставянето му в I хронологическа група не предизвиква съмнения (Grace. Délos, 1952, p. 528 с посочените два екземпляра от Делос). В списъка на известните у нас родоски епоними Ἀρετακλῆς не фигурира, в Кабиле го откриваме за първи път.

Ἐ[π]Αρι
στέως

3. Случайна находка. 1981 г. № 2739 (обр. 1в).

Правоъгълен с надпис в два реда. Най-близка аналогия предлага един печат у Придик (Придик. Ермитаж, 1917, с. 5, № 73), единият от трите печата от Линдос (Nilsson. Lindos, 1909, № 84[−1]), както и екземплярът от Айнос (Енез) Kaygusuz – Erzen. Ainos, 1986, p. 10, № 17). Не са известни досега печати на епонима Ἀριστεύς с месец, поради което има всички основания да бъде отнесен към I група (Grace. Délos, 1952, p. 528). Това е единственият засега у нас печат на този епоним, който се счита с основание за „рядък“, както изрично е посочено у Хилер фон Гертрингенен (Hiller. Rhodes, 1931, № 61).

Ἐπί Εὐκλευ[ς Ζ]ήνωνος

4. Сектор V. 1981 г. № 2641 (обр. 1г).

Кръгъл, в средата вместо емблема или голяма релефна буква Σ или Μ. Печатът предлага за първи път съответствие между епонима Εὐκλῆς и фабриканта Ζήνων[6]. Подобно на други епоними, като Ξενάρετος и Ὀνάσανδρος, той се среща със или без месец, поради което също така бе преместен във II[a] хронологическа група. Този епоним също така срещаме за първи път сред епонимите, познати от родоски печати у нас. Досега бе известна връзката и хронологическото му съответствие с трима фабриканти – Ποταμοκλῆς, Ἱεροτέλης, Δαμονικός. Сега установяваме съответствието му с фабриканта Ζήνων, без съмнение Ζήνων I, благодарение на това, че имената им са поставени върху един и същия печат, случаи, с основание считани за изключително редки в родоската керамична епиграфика. Друга особеност при този печат е наличието на монограм вместо традиционните емблеми, което е характерно и за кръглите печати с името на фабриканта Ζήνων I. Познати са два типа печати на епонима Εὐκλῆς – правоъгълни и кръгли. Пример за кръгъл печат е този от Танаис (Придик. Ермитаж, 1917, с. 9, № 162, преиздаден по-късно от Шелов – Шелов. Танаис, 1975, № 111 и бел. 176), където е изказано

несъгласие относно предложената от В. Грейс по-късна дата за него и други епоними от I група. Кръгъл печат на същия епоним е известен и от Пникс (Grace. Pnyx, 1956, № 76) с емблема цвят на нар, отнесен най-общо към първата половина на III в. пр. н. е.

Εὐφρα
νορίδας

5. Сектор I. 1976 г. № 1560 (обр. 1д).

Правоъгълен с надпис в два реда, без емблема. Εὐφρανορίδας е рядко срещан епоним, по правило без предлог ἐπί, с име в номинатив. Сигурно е установена връзката и хронологическото му съответствие с фабриканта Ἄξιος (Gramatopol – Bordea. Tomis, 1969, № 50 с предлог)[7]. Този епоним със сигурност се отнася към I хронологическа група (Grace. Koroni, 1963, p. 328, бел. 20). Два печата на този епоним са известни от Линдос (Nilsson. Lindos, 1909), от които единият (№213) е от т. нар. button тип, без предлог. Другият печат (№214–3) също е в съчетание с фабриканта Ἄξιος и монограм вместо емблема. В първата публикация името погрешно е прочетено като Εὐτρανοπίδας, какъвто епоним липсва в Родос[8]. Непознат досега у нас.

Ἐπί Νίκωνος

6. Случайна находка. 1982 г. № 2860 (обр. 1е).

Правоъгълен с надпис в един ред. Νίκων е родоски епоним, от който са известни малко печати. Отнася се към I хронологическа група (Grace. Délos, 1952, p. 529). Известни са негови печати, спадащи към ранния button тип от Атинската агора (Grace. Agora, 1934, № 69). От същия тип като този от Кабиле е печатът от Линдос (Nilsson, Lindos, 1909, № 333). В. Грейс го оставя в групата от 22 ранни епонима, известни без месец (Grace. Koroni, 1963, p. 328, бел. 20). Подобен печат произхожда и от Калатис (Gramatopol – Bordea, 1969, № 725, отнесен твърде рано, към самото начало на IV в.). За други аналогии вж. един печат от Танаис (Шелов. Танаис, 1975, № 157) и два печата у Г. Порро (Porro. Roma, 1916, 148, №333). От Кабиле са известни още два екземпляра от този тип на епонима Νίκων, които в публикацията са отнесени към групата на неизвестните центрове[9].

Ἐπί ερέως Ξεναρέτου

7. Зайчи връх. 1984 г. №32 (обр. 1ж).

Кръгъл, около рог на изобилието. Епонимът Ξενάρετος подобно на по-горе посочените епоними също бе преместен във II[a] хронологическа група (Grace – Savv. Délos, 1970, p. 301). Печатът предлага случай на една рядко срещана емблема при родоските епонимни печати – рог на изобилието[10]. Най-близки негови аналогии са печатите от Линдос (Nilsson. Lindos, 1909, № 335) и Танаис (Придик. Ермитаж, 1917, с. 14, № 271, преиздаден по-късно от Шелов, № 159).

[Ἐπ]ί Ξε –
ναρέτου

8. Сектор VIII. 1980 г. № 2204 (обр. 1з).

Правоъгълен, с надпис, разположен в две отделно обособени полета. Вляво, на нивото на първия ред има емблема – схематично представена глава (бюст ?) на Хелиос. Подобен печат на епонима Ξενάρετος произхожда от Танаис (Шелов. Танаис, 1975, № 160).

От Кабиле са известни още три печата на този епоним, правоъгълни, но без предлог и емблеми. Това са единствените досега печати на Ξενάρετος, открити у нас.

Φιλωνίδας

9. Сектор III. 1974 г. №1456 (обр. 1и).

Кръгъл, около релефна пъпка (бутон), омега широко отворена, сигма лунарна. Подобно на посочените вече епоними и Φιλωνίδας бе преместен във II[a] група (Grace – Savv. Délos, 1970, 301). Той е типичен представител на печатите button тип от ранния период. Според Грейс той трябва да бъде отнесен към първите няколко години след 275 г., когато практиката на означаване на месеца не е била още масова, както показват самите печати на Φιλωνίδας, а някои от които се означава и месецът от родоския календар (Grace – Savv. Délos, 1970, p. 293). Нилсон посочва три екземпляра с печати на този епоним от Линдос (Nilsson. Lindos, 1909, № 431) – два с предлог ἐπί (единият с ἱερεύς, а третият с месец Δάλιος). Само при печатите от button тип името му е представено в номинатив. Такъв е печатът, посочен у Грейс (Grace. Eponyms, 1953, tab. 42,1[b]), който е най-близка аналогия на този от Кабиле и който произхожда от една цяла амфора в съответствие с фабриканта Ἱεροτέλης. В Кабиле също е открит печат на този фабрикант от същия тип, непубликуван (№2210). От този тип са и двата печата от Истрия (Canarache. Istria, № 530 – 531), както и един печат от Кипър, при който неоснователно се подозира наличие на предлог ἐπί. Вероятно поради разнообразието в типовете печати на този епоним В. Грейс подозира наличието на по-късен омоним (Grace, Délos, 1952, p. 525). В първата публикация печатът на Φιλωνίδας неправилно е отнесен към продукцията на Херсонес[11].

В изследването си върху родоските епоними В. Грейс (Grace. Eponyms, 1953, p. 124) поставя под един номер два епонима – Φιλωνίδας и Φιλώνδας, очевидно съмнявайки се в правилното разчитане при втория от тях. Всъщност Φιλώνδας е епоним, от който са известни печати, посочени от Нилсон (Nilsson. Lindos, 1909, с. 153, открит в Кипър), Придик (Придик. Ермитаж, 1917, с. 20, № 403) и Порро (Porro. Roma, 1916, 202, №430). Той е без съмнение късен

епоним, както посочва и Хилер фон Гертринген[12]. От Кабиле е известен един негов печат, при който надписът е в два реда, с лъчиста глава на Хелиос и небрежен шрифт, с характерна широко отворена обратна омега.

Изхождайки от примера, посочен у Грейс за съответствие между епонима Φιλωνίδας и фабриканта Ἱεροτέλης от една и съща амфора, както и поради това, че откритите в Кабиле техни печати са напълно еднакви с тези от амфората от Кипър, може да се приеме, че те също така представляват двойка (чифт) печати от една и съща амфора. Дори двата посочени печата на Φιλωνίδας несъмнено са от един и същ щемпел.

Отстрани, при извивката на дръжката има втори, допълнителен печат с правоъгълна форма (размери 0,016 × 0,011 м) и две релефни букви ПМ. Допълнителните печати при родоските амфори, на които обърна внимание още Шухардт, впоследствие бяха детайлно изследвани от Д. Б. Шелов[13]. Досегашните наблюдения показват, че те се срещат заедно с основните печати, и то по-често с фабрикантските, имат несъмнено служебно предназначение, като се отнасят към дейността на отделни керамични ергастерии. Те се поставят спорадично, вероятно за да отбележат някаква специална серия амфори, и съпровождат по правило кръглите печати. Според Шелов практиката за поставяне на допълнителни печати при амфорите на Родос е започнала в последните години на III и е продължила и през II в. пр. н. е.[14]

Допълнителният печат от Кабиле съпровожда печата на Φιλωνίδας и това представлява първият и единствен засега случай при печатите на този епоним. Той е не по-малко важен и по отношение хронологията на допълнителните печати, предвид обстоятелството, че Φιλωνίδας е ранен родоски епоним. Това очевидно налага чувствителна корекция в предложения от Шелов начален термин за този вид печати, като началото на тази практика сега може да се постави значително по-рано, още във втората четвърт на III в. пр. н. е.

Обнародваните тук родоски епонимни печати хвърлят нова светлина върху търговско-икономическите отношения в Древна Тракия. Според досегашната ни представа за районите от вътрешността, включени в търговията с Родос, относителният им дял се считаше незначителен[15]. Подобен извод бе единствено правилен за времето преди включването в обръщение на значителната по обем вече колекция от амфорни печати от Кабиле. Деветте родоски печата, които публикуваме, са важни преди всичко като свидетелство за началото на родоското търговско проникване в районите на вътрешна Тракия. Досега оттук не бяха известни ранни родоски печати (както епонимни, така и фабрикантски), което създаваше погрешното впечатление за твърде късно установени контакти с този производствен център. Ранното включване на Родос в търговията по крайбрежието се установяваше сигурно въз основа на материал от западнопонтийските градове и то се отнася най-рано към последното десетилетие на IV в. пр. н. е.[16] Ако това остава в сила за района на Западното Черноморие, то материалите от Кабиле правят валидна тази констатация и за районите на вътрешна Тракия. Общият брой родоски епонимни печати, спадащи към I хронологическа група, тук е 24 (половината от общото количество, известни от целия район на западния бряг на Понта), които дават съвсем нова представа за родоското търговско проникване тук и свидетелстват за активното присъствие на родоската продукция на тракийските пазари твърде рано, вероятно още от самия край на IV и първите десетилетия на III в. пр. н. е.

[1] V. Grace. Timbres amphoriques trouvés à Délos. – BCH, LXXVI, 1952, p. 525; Idem: The Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps. – Hesperia, XII, 1953, 116–128. Впоследствие хронологията на родоските епоними бе подложена на частична ревизия. Срв. V. Grace et M. Savvatianou-Pétropoulakou. Les timbres amphoriques grecs. – Exploration archéologique de Délos, XXVII, 1970, p. 286, 301. В статията си „Revisions in early hellenistic chronology". – Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Athenische abteilung, band 89, 1974, В. Грейс предложи корекция от 35 години за крайната дата на томпсъновата В група от елинистическата керамика на атинската агора, съответно и за началото на II период от хронологическата класификация на родоските епоними – 240 вместо 275 г. От 240 г. според нея започва и означаването на месеца върху родоските печати.

[2] М. Лазаров. Търговските връзки на Родос със западнопонтийските градове през елинистическата епоха. – ИНМВ, XII (XXVIII), 18–19.

[3] Поради това, че в илюстрациите печатите са дадени в естествена големина (1:1), размерите им в текста не се посочват. Аналогиите на всеки от печатите в текста ще бъдат представени съкратено по следния начин:

Придик, Ермитаж, 1917 – Е. Придик. Инвентарный каталог на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания. Петроград, 1917.

Шелов. Танаис, 1975 – Д. Б. Шелов. Керамические клейма из Танаиса III–I вв. до в. э. М., 1975.

Bleckmann. Eponymen, 1912 – F. Bleckmann. Zu den rhodischen eponymen Heliospriestern. – Klio. XII, 1912.

Gramatopol-Bordea, 1968 – M. Gramatopol si Gh. Poenaru-Bordea. Amfore stampilate din Tomis. – SCIV, 19, 1968.

Gramatopol-Bordea, 1969 – M. Gramatopol and Gh. Poenaru-Bordea. Amphora Stamps from Callatis and South Dobroudja. – Dacia, XIII, 1969.

Canarache. Istria, 1957 – V. Canarache. Importul amforelor la Istria. Bucuresti, 1957.

Grace. Agora, 1934 – V. Grace. Stamped amphora handles found in 1931–1932. – Hesperia, III, № 3, 1934.

Grace. Tarsus, 1950 – V. Grace. Excavation at Gözlü Kule. – Tarsus, I, 1950.
Grace. Délos, 1952 – V. Grace. Timbres amphoriques trouvés à Délos, BCH, LXXVI, 1952.
Grace. Eponyms, 1953 – V. Grace. The eponyms named on Rhodian amphora Stamps. – Hesperia, XXII, 1953.
Grace. Pnyx, 1956 – V. Grace. Small Objects from the Pnyx: II – Hesperia, Supl. X, 1956.
Grace. Koroni, 1963 – V. Grace. Note on the amphoras from the Koroni Peninsula. – Hesperia, XXXII, 1963.
Grace. Revision, 1974 – V. Grace. Revision in early hellenistic chronology. – Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Bd. 89, 1974.
Grace–Savv. Délos, 1970 – V. Grace et M. Savvatianou-Petropoulakou. Les timbres amphoriques grecs. – Exploration archéologique de Délos, XXVII, 1970.
Hiller. Rhodes, 1931 – Hiller v. Gaertringen. Rhodes. – Pauly Wissowa, RE, Supl. V, 1931.
Kaygusuz–Erzen. Ainos, 1986 – I. Kaygusuz, A. Erzen. Amphorenhenkeln aus Ainos. – Epigraphica anatolica, 7, 1986.
Nilsson, Lindos, 1909 – M. Nilsson. Timbres amphoriques de Lindos. – Exploration archéologique de Rhodes, V, 1909.
Porro. Roma, 1916 – G. Porro. Bolli d'anfore rodie del Museo Nationale Romano. – Annuario, II, 1916.
Pridik. Amphorenstempeln, 1926 – E. Pridik. Zu den rhodischen Amphorenstempeln. – Klio, XX, 1926.

[4] А. Алексиева. Амфорни печати в Бургаския музей. – ИНМБ, I, 1950, V 8, табл. IV, 2 с месец Θεσμοφόριος.

[5] M. Nilsson. Timbres amphoriques de Lindos, 62–63, бел 1.

[6] В една статия върху хронологическото съответствие между родоски епоними и фабриканти посочих този печат като нов и неизвестен досега в родоската керамична епиграфика случай. L. Ghetov. Contribution à la concordance chronologique entre les éponymes et les fabricants des amphores rhodiennes. – Сб. Изследвания в чест на проф. Г. Михайлов (под печат). Твърде отдавна М. Нилсон, цит. съч. с. 157, допусна, че посредством монограми и букви при родоските печати са били отбелязвани в някои случаи съкратено месеците от родоския календар. Не всички от известните досега случаи обаче предлагат начални букви с името на месец. Все още не е ясно кое е наложило събирането на два или три информационни елемента върху един и същи печат, практика, която не е била масова, съдейки по ограничения брой печати от този тип.

[7] За хронологическото съответствие между родоски епоними и фабриканти вж. Ю. Бадальянц. Новые хронологические соответствия личных имен на родосских амфорах. – Советская археология, 1980, 2, с. 161 сл.

[8] Н. Танчева-Василева. Амфорните печати от Кабиле. – Кабиле, I, 1982, № 122.

[9] Н. Танчева. Печати и графити върху амфори от Кабиле. – Археология, 1975, кн. 3, с. 27, № 19 и 20.

[10] M. Nilsson. Op. cit., p. 155.

[11] Н. Танчева. Цит. съч., обр. 6, № 17; М. Лазаров. Цит. съч., с. 41 правилно посочва, че печатът е родоски, но го поставя в групата на фабрикантските.

[12] H. v. Gaertringen. Rhodes.-Pauly-Wissova, RE, Supl. V, 1931, col. 840, No 303.

[13] Д. Шелов. Керамические клейма из раскопок Фанагории. – МИА, № 57, 1956, 136–143; Дополнительные клейма на родосских амфорах. – Mélanges offerts A. K. Michaelowski, 1966, 663–668.

[14] Д. Шелов. Цит. съч., с. 667.

15 М. Лазаров. Цит. съч., сравни приложените таблици I–IV.

[16] Пак там, с. 16.

Sceaux d'éponymes rhodiens anciens de Cabyle

L. GETOV

(Résumé)

Les sceaux d'amphore publiés dans l'article de la collection de sceaux découverts à Cabyle appartienent à la première période de l'impression d'amphores rhodiennes et se rapportent vers le Ier et IIe groupes chronologiques. Dans leur plus grande partie ils sont identifiés pour la première fois parmi les sceaux de la région occidentale de la mer Noire et à l'intérieur, et témoignent de la pénétration précoce de la production rhodienne en Thrace et de la présence active ici de Rhodos dès la fin du IVe et les premières décennies du IIIe s. av. n. ère. L'un d'eux (No. 4) offre pour la première fois une concordance entre l'éponyme Εὐκλῆς et le fabricant Ζήνων I.

За датата на строителния тухлен надпис от „Момина баня“ в Диоклецианопол

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Римският град под днешния град Хисар, наречен по-късно Диоклецианопол, бил прочут с лековитите си топли минерални извори и бани[1].

На изток от крепостните стени на античния град се намира „Момина баня“, далечна наследница на римска термална баня от началото на IV в. Там през февруари 1928 г. при направа на курните бил разкрит солиден римски зид с посока север — юг, в който бил вграден латински строителен надпис, направен от тухли с размери: 034 × 0,17 × 0,04 м и отчасти от керемиди. Дължината на запазената част на надписа възлиза на 16,30 м, като първоначалната дължина била 19,50 м. Обаче нейният южен край бил разрушен при поправка на новата баня десет години по-рано. Сега въпросният зид (широк 2,20 м и висок до 5 м) разделя басейна от ванното отделение с курните на „Момина баня“. Входът за ванното отделение се намира в разрушената южна част на римския зид. Хоросанът на зида съдържа късчета от червени тухли и керемиди. Под надписа върви един хоризонтален ред от споменатия формат тухли, а над него четири реда тухли.

Първото описние на зида, заснемането, тълкуването и датирането на надписа дължим на Ив. Велков[2]. Според него надписът гласи така (обр.1): d.d. n.n. Maximiani et Licini augg. et Maximini et Constantini filios [edi]ficatum...

Той го отнася към 308 г., „когато първият цезар Галери назначава за свой помощник Лициния“ (цитат).

През 1936 г. М. Апостолиду[3] преиздава надписа и се опитва да го допълни, обясни и датира. Той съобщава за публикацията и четенето на Ив. Велков. Той смята, че в началото на надписа е имало думата [ae](tate), която е обусловила родителния падеж на изброените лица и техните титли. След името Constantini той чете думата fili(i) (род. падеж, ед. число), обаче не обяснява дали тя се отнася до Максимин и Константин или само до Константин. По-долу обяснява, че Константин бил син на Констанций Хлор. Следващата дума М. Апостолиду допълва и чете така: os[tium]. Той смята, че тази дума означава „устие на извор“ (ostium fontis, fluminis etc.).

Последната запазена дума той чете така: [aed]ificatu[r].

Разгънатият текст гласи по следния начин:

„Ae(tate) D(ominorum) n(ostrorum) Maximiani et Licini Aug(ustorum) et Maximini et Constantini fili(i) os[tium aed]ificatu[r].“

Апостолиду отнася надписа към 306—308 г.

Д. Цончев през 1937 г. датира надписа между 305 и 311 г.[4]

В настоящата статия ще се опитаме да прецизираме датата на надписа и заедно с това и на постройката, която според нас е била римска баня.

Титлите и имената на двамата императори августи Максимиан и Лициний и на двамата цезари Максимин и Константин са дадени в родителен падеж. Това показва, че по смисъл се е разбирало, че банята е била построена в тяхна чест, например: „за тяхното здраве“ (Pro salute).

Ние допускаме, че строителят на тухления надпис е допуснал една неволна грешка в думата FILIOS. Тъй като Максимин и Константин са били filii Augustorum, ние допускаме, че в надписа е било вярно отразено тяхното политическо положение. И понеже следва едно разрушено място, в което могат да се вместят около 7 букви, то ние четем и допълваме това място така: FILIOR. AUGG = filior(um) Aug(ustorum) (duorum). Последната запазена днес дума е [aed]ificatum. Тя е във вин. падеж, ед. число. Навярно е била съгласувана по число и падеж с евентуалната дума „bal(i)neum“ — „баня“, която изглежда, че се е съдържала в сега разрушената дясна част на надписа.

По аналогия на други подобни строителни латински надписи от същото време трябва да се предположи, че в липсващата част на тухления надпис е било споменато лицето или обществената институция, която е дала средства и се е погрижила за реализирането на строежа. Това може да бъде: 1. Градският съвет на Диоклецианопол, 2. Дуумвири на Градския съвет, 3. Многозаслужило към града лице и др.

Няма никакво съмнение, че надписът отразява Тетрархията в Рим, която се е състояла от двамата императори августи Галерий Максимиан и Лициний и от два-

• *Обр. 1. Строителен тухлен надпис от „Момина баня" в Диоклецианопол. Fig. 1. Inscription de construction en briques de „Momina banja" à Diocletianopolis*

мата цезари, синове на Августите — Максимин и Константин.

Ние предлагаме следния разгънат вид на надписа:

„D(ominorum) N(ostrorum) (duorum) Maximiani et Licini(i) Aug(ustorum) (duorum) et Maximini et Constantini filior(um) [Aug(ustorum) aed] ificatum..."

Така разчетен, надписът дава възможност да се прецизира датата на построяване на сградата. Но нека се върнем малко назад, към 1 май 305 г., когато император Диоклециан[5] доброволно се оттегля от управлението на Римската империя и оставя като свои заместници осиновените от него: августите Галерий Максимиан[6] и Констанций[7], наречен по-късно Хлор, и двамата цезари Флавий Валерий Север[8], сънародник на Максимиан, и Максимин Дайа[9], сестрин син на Максимиан.

Обаче Констанций умрял на 25 юли 306 г. в град Ебуракум (дн. Йорк в Англия) в провинция Британия, след като победил местното племе пикти. Той бил заменен от августа Флавий Валерий Север[11]. Но понеже той умрял в 307 г., наложило се е да бъде избран друг август на негово място.

На 11 ноември 308 г. в град Карнунтум (дн. Бад Дойч — Алтенбург до Виена) се е състояла „императорска конференция"[12], която била ръководена от Диоклециан[13], който през същата година бил римски консул за X път заедно с Максимиан, който бил консул за VII път. Било взето важно решение: двама августи стават Галерий Максимиан и Лициний[14], а техни помощници цезарите Максимин Дайа и Константин[15], синът на Констанций Хлор. Дори Максимиан ги нарекъл filii Augustorum, т. е. „синове на Августите", както узнаваме от римския историк Лактанций[16], който описал събитието, и от някои латински надписи[17]. Следователно надписът от „Момина баня" потвърждава този факт. Обаче двамата цезари не били доволни от това звание, защото те очаквали да бъдат избрани за августи.

Съгласно решението от Карнунтум към император Галерий Максимиан бил придаден цезарят Максимин Дайа, който отговарял за диоцезите Ориент и Египет, а към император Лициний — цезаря Константин, комуто били поверени западните римски провинции.

На 1 януари 309 г. консули в Рим станали Лициний Август и Константин Август[18]: DD. NN. VALERIUS LICINIANUS LICINIUS AUGUSTUS, L. FLAVIUS VALERIUS CONSTANTINUS AUGUSTUS.

Следователно Константин бил цезар само петдесет дни — от 11 ноември до 31 декември 308 г., защото от 1 януари 309 г. той бил вече август.

Максимин Дайа[19] бил издигнат за август през 310 г. от своята войска в Ориента. Няколко години по-късно той бил разбит от Лициний и умрял в град Тарзус (по долното течение на р. Киднос, западно от Киликия) в края на лятото на 313 г.

Въз основа на горните доказателства става ясно, че съвместното управление на двамата августи Максимиан и Лициний и на двамата цезари Максимин и Константин е траело само от 11 ноември до 31 декември 308 г. През този кратък период от време бил вграден тухленият латински строителен надпис в зида в дн. „Момина баня". Разбира се, е изминало известно време, докато новината за състава на Тетрархията в Рим е достигнала до град Диоклецианопол[20]. Освен това строителната дейност е продължила повече време.

Ние смятаме, че става дума за построяването на римска термална баня, защото околността и днес е богата с естествени горещи лековити извори. Принцип у римляните е било да се изграждат минерални бани непосредствено върху естествените извори (Бургаските бани (Aquae calidae)[21], Хасковските минерални бани[22], Старозагорските минерални бани[23] и др.).

Новата датировка на въпросния строителен надпис ни дава основание да предатираме досегашните датировки на римските бани вътре в чертите на римския град. Така например Д. Цончев[24] отнася римската термална баня „Хавуза" (дн. „Топлица") много късно — едва през втората половина на IV в. Според нас въпросната баня и други бани в римския град датират от периода на икономическия и културния разцвет на града — времето на Антонините и Северите, т. е. през втората половина на II в. и първите десетилетия на III в., до готското нашествие в Долна Мизия и Тракия в 250 и 251 г., което е завършило с победата им над римляните при римския кастел Абритус (дн. Разградски Хисарлък)[25]. В битката загинал самият римски император Траян Деций (септември 249 — юни 251 г.) заедно със сина си Херений.

Тук разглежданият надпис има важно значение не само за локалната история на град Диоклецианопол, но и за всеобщата история на Римската империя по време на Тетрархията (308 г.).

[1] Д. Цончев. Хисарските бани, с. Хисаря, Карловско. Географски, исторически и археологически очерк. — ГПНБМ, 1935—1936 (1937), 53—210.

[2] И. Велков. Новооткрити старини. Хисар. — ИБАИ, V, 1928—1929, 379 и 380, обр. 1.

[3] M. Ἀποστολίδου. Θρακικά, VII, 1936, p. 186, n. 149.

[4] Д. Цончев. Цит. съч., с. 177.

[5] R. Hanslik. Diocletianus. — Der Kleine Pauly, 2. München, 1979, col. 36—39; Ute Schillinger — Häfele. Consules. Augusti. Caesares. Datierung von römischen Inschriften und Münzen (Schriften des Limesmuseums Aalen, Nr. 37). Stuttgart, 1986, p. 87, Nr. 57.

[6] R. Hanslik. Maximianus, Nr. 2. — Der Kleine Pauly, 3. München, 1979, col. 90—91, Nr. 60 (Galerius). Императорът бил роден в Romulianum (дн. с. Ясен, Видинска община, Михайловградска област). Вж. T. Ivanov. Romulianum. — T. I. R. Aquincum — Sarmizegetusa — Sirmium. Blatt L 34 Budapest. Budapest, 1968, p. 97 и цит. там литература.

[7] A. Lippoldi. Constantius, Nr. 1. — Der Kleine Pauly, 1. München, 1979, col. 1290; Ute Schillinger — Häfele. Op. cit., p. 89 sq., Nr. 59.

[8] G. Winkler. Valerius (Vlavius V. Severus), Nr. 19. — Der Kleine Pauly, 5. München, 1979, col. 1114.

[9] A. Lippoldi. Maximinus, Nr. 1. — Der Kleine Pauly, 3. München, 1979, col. 1111. Като Цезар той се е наричал Galerius Valerius Maximinus.

[10] Вж. бел. 7.

[11] Вж. бел. 8; CIL III, 14333[11].

[12] W. Seston. La conférence de Carnuntum et le „dies Imperii" de Licinius. — Carnuntina. Römische Forschungen in Nieder — Österreich, III. Wien, 1956, p. 175 sqq.; E. Swoboda. Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. Graz — Köln, 1964, p. 71 sq.

[13] A. Degrassi. I Fasti consulari dell' Impero Romano. Roma, 1952, p. 78.

[14] R. Hanslik. Licinius. — Der Kleine Pauly, 3. München, 1979, col. 639—640 (Nr. 3); Ute Schillinger — Häfele. Op. cit., p. 93.

[15] A. Lippoldi. Constantinus (Nr. 1). — Der Kleine Pauly, 1. München, 1979, col. 1286—1289; Ute Schillinger — Häfele. Op. cit., 92—93 (Nr. 62).

[16] Lactancii De mortibus persecutorum, 32, 5.

[17] CIL III, 6174 (от Troesmis в Северна Добруджа).

[18] A. Degrassi. Op. cit., p. 78.

[19] Вж. бел. 9; CIL III, 5565 (от Prutting).

[20] V. Beševliev. Wo lag der Bischofssitz Diokletianopolis in Thrakien. — Linguistique balkanique, IX, 1, 1964, 49—56.

[21] Б. Филов. Находки в Айтоските бани (Aquae calidae). — ИБАД, I, 1910, с. 216 сл.

[22] Д. Цончев. Стариите около Хасковските топло-минерални извори. — ГПНБМ, 1937—1939 (1940), с. 94 сл.

[23] Д. Николов. Строителен надпис от римска баня край Стара Загора. — Археология, 1968, 1, 43—48.

[24] Д. Цончев. Хисарските бани, с. 156.

[25] Т. Иванов. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. Т. I. Топография и укрепителна система на Абритус. С., 1980, с. 15 сл.

Au sujet de la date de l'inscription de construction en briques de „Momina banja" à Diocletianopolis

T. IVANOV

(Résumé)

C'est à l'Est des murs d'enceinte de la ville de Diocletianopolis, actuellement Hisar, dans la province de Thrace, que se trouvent aujourd'hui les bains minéraux „Momina banja" qui étaient construits sur les vestiges du bain thermal romain dès le début du IV[e]s. Au cours de 1928, lors de la reconstruction du nouveau bain, on a remarqué une inscription de construction en briques en latin, faites dans une muraille romaine. La longueur conservée de l'inscription était de 16,30 m. Elle était plus longue — 19,50 m, mais sa partie droite a été détruite au cours de 1918. L'inscription est construite de briques et de tuiles. Une rangée de briques est au-dessous de l'inscription, tandis qu'au-dessus d'elle — une ceinture de quatre rangs de briques de dimensions: 0,34 × 0,17 × 0,04 m. Le mortier contient des petits morceaux de briques et de tuiles rouges. L'inscription a été étudiée, photographiée et datée par Iv. Velkov. Il s'agit de la Tétrarchie: les deux Augustes Maximianus et Licinius et les deux Césars Maximinus et Constantinus. Velkov rapporte l'inscription vers l'an 308. M. Apostolidou (1936) rapporte l'inscription vers 306—308. Il lit le texte suivant: fili/or/ os tium aed ifi catu r... Au cours de 1937 D.Ončev réédite l'inscription sans aucunes modifications, mais il date l'inscription au cours du gouvernement de Galerius Maximianus (305—311).

L'auteur du présent article donne la lecture suivante de l'inscription (fig. 1): D(ominorum) N(ostororum) (duorum) Maximiani et Licini(i) Aug(ustorum) (duorum) et Maximini et Constantini filior(um) [Aug(ustorum) aed] ificatum... L'inscription confirme la composition de la Tétrarchie, élue à la conférence impériale à Carnuntum le 11 novembre 308, lorsque Licinius a été élu pour la première fois comme Auguste. Maximinus (Daïa) et Constantin furent appelés „filii Augustorum". Mais, le 1 janvier 309, Constantin fut devenu consul et était déjà Auguste. C'est pourquoi l'auteur rapporte l'édification de l'inscription de construction en briques à „Momina banja" à la courte période du 11 novembre au 31 décembre 308.

Il date donc les bains termaux romains à l'intérieur de la ville au temps des Antonins et des Sévères qui sont datés par D.Ončev dans la seconde moitié du IV[e]s.

Съкровище от златни накити и сребърни предмети от Рациария

ДАРИО ДЖОРДЖЕТИ

От лятото на 1978 г. научен екип от Института по стара история към Университета в гр. Болоня (Италия) участвува в съвместните българо-италиански разкопки на римския и ранновизантийски град Рациария (до с. Арчар, Видинско). Редовните разкопки на селището, след няколко десетилетия прекъсване, са били подновени през 1975 г. от екип на Археологическия институт при БАН и Окръжния исторически музей — Видин. Съвместната работа на българските и италианските археолози на терена, както и обмяната на мнения и научна информация, е извънредно плодотворна, което се вижда и от постигнатите резултати[1].

Особено важно място сред находките има откритото през 1986 г. златно съкровище, което предлага нови данни за социално-икономическото развитие на града. То бе намерено в сондаж в североизточната част на Рациария, започнат още през 1985 г.[2]

Досега в него бе разкрита малка част от късна стена, изградена от малки квадратни каменни блокчета, ломени камъни, фрагменти от тухли и речни камъни с посока север — североизток — юг — югозапад. Основите на стената са на дълбочина 1,50 м от сегашното ниво на терена и са изградени от камъни. Доколкото може да се съди от сегашното състояние на сондажа, тези основи лежат върху едно изравняване на терена. От източната страна на стената бяха открити лошо запазени части от стеничка от малки каменни блокчета, част от тесен тротоар, който лежи на 0,20 м над дебел трамбован пласт от пръст, примесена с дребни речни камъни и чакъл. Въпреки лошото им състояние по всичко изглежда, че това е част от платното на късна второстепенна улица. От западната страна на стената (към вътрешността на сградата) се откри дебел 0,70 м пласт от разрушения, в който имаше фрагменти от тухли, тегули и керамични съдове, както и големи части от вътрешните разделителни стени. Последните са били от плет, обмазан от двете страни с глина с примес от слама. Следите от обгаряния върху строителната керамика, както и изпечените части от глинената замазка на стените показват, че сградата е рухнала от силен пожар. Под пласта от разрушените стени се откриха няколко пласта от разбъркана обгоряла пръст, части от подовата настилка от квадратни тухли. В северозападния ъгъл на сондажа, на дълбочина 1,20 м се намери част от изцяло овъглена дървена греда с квадратно сечение (0,23 × 0,25 м). Гредата вероятно продължава в съседство със сондажа и без съмнение е част от покривната конструкция на сградата. На нивото, върху което лежеше гредата, в пръстта бяха разпръснати предметите от съкровището. Силното разбъркване на пластовете не позволи да се извлекат повече стратиграфски данни. На същото място се откриха няколко много дребни дървени фрагмента със следи от сглобяването им чрез жлеб, което позволява с основание да се предполага, че първоначално накитите са били сложени в дървено тоалетно сандъче. Може би кутийката е била скрита под пода и от силата на удара на рухването на най-високата част на покрива те са се разпръснали навън върху настилката. Съвсем дребните обгорели и калцирани части от костите на човешка ръка (от дланта и средните фаланги на пръстите) показват, че някой се е опитал при бягството си в последния момент да отнесе съкровището с кутийката, но е бил затрупан под падналия отгоре му покрив.

Накитите бяха открити в последния ден (6. 09. 1986 г.) на разкопките за сезона и затова тук представяме само едно предварително съобщение за тях. Находката предизвика голям интерес сред обществеността и затова веднага бе организирана изложба, в която бяха включени и други накити, открити в Рациария, която бе показана първо в Окръжния исторически музей във Видин, а след това в Националния археологически музей в София.

Съкровището съдържа следните предмети:

1. Пръстен с плоска халка, елипсовидно щитче, очертано с плитък жлеб, в което е монтиран гладък син камък. Отдолу щитчето е затворено с пластинка с назъбени краища. Раменете на халката се разширяват и са украсени с няколко водоравни реда златни перли. Злато, тегло 8,32 г, 23 карата (обр. 1).

2. Пръстен с куха халка, оформена като телата на два делфина с глави към щитчето, чиито очи вероятно са били инкрустирани със стъклена паста. Щитчето е кухо, кръгло, издадено над халката, с три стъпаловидни отстъпа. В него е монтирана червена конусовидна гема със заоблена повърхност.

1

4

2

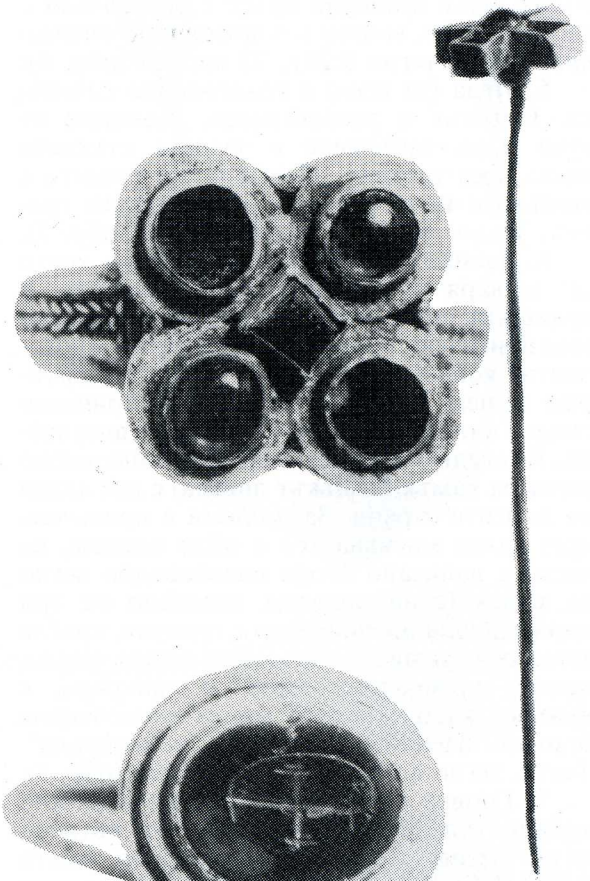

5

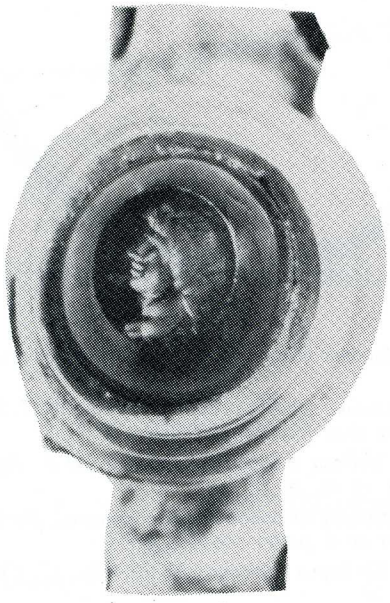

3

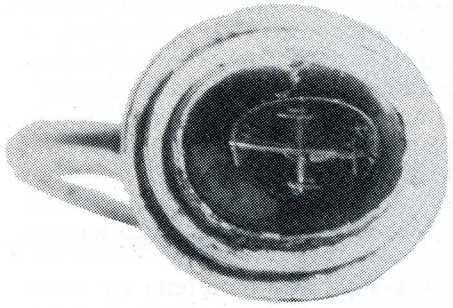

7

6

- *Обр. 1. Златен пръстен № 1. Fig. 1. Bague d'or № 1*
- *Обр. 2. Златен пръстен № 2. Fig. 2. Bague d'or № 2*
- *Обр. Златен пръстен № 2 — детайл. Fig. 3. Bague d'or № 2 — détail*
- *Обр. 4. Златен пръстен № 3. Fig. 4. Bague d'or № 3*
- *Обр. 5. Златен пръстен № 3 — детайл. Fig. 5. Bague d'or № 3 — détail*
- *Обр. 6. Златен пръстен № 4. Fig. 6. Bague d'or № 4*
- *Обр. 7. Златна игла за коса, № 5. Fig. 7. Epingle d'or à cheveux. №5*

Върху нея е гравирана глава на млад мъж наляво с гъста къса коса, накъдрена по краищата. По тип пръстенът напомня паралели от късноелинистическата епоха. Злато, тегло 12,18 г, 22 крата (обр. 2, 3).

3. Пръстен с куха халка, украсена по средата от горната страна с релефно сплетена златна жичка. Щитчето е високо, кухо, с форма на четирилистна детелина. В средата на всяко листо е монтиран един слабо издаден полусферичен камък от червено стъкло. В образуваното по средата квадратно пространство е монтиран леко издаден камък от зелено стъкло със заоблена повърхност[3]. Злато, тегло 9,93 г, 22 карата (обр. 4, 5).

4. Пръстен с тънка халка с кръгло сечение. Върху нея е монтирано конусовидно кухо щитче с елипсовидна форма и два стъпаловидни отстъпа и тъмносиня гема. Върху нея е гравиран кръст с ограничени с хасти рамене, вписан в елипсовидно очертание. Злато, тегло 9,26 г, 22 карата (обр. 6).

5. Игла (за коса) с кръстовидна главичка. Кръстът е равностранен, раменете са кухи и са запълнени с червена стъклена паста чрез техника „cloisonné“. В средата е монтиран полусферичен, леко издаден гранат. Злато, тегло 3,72 г, 22 карата (обр. 7).

6. Двойка обици с гладко кръжило, което се затваря с цилиндрично гравирано в краищата прешленче. Отпред в основата им е прикачена украса във форма на многолистна конусовидна цветна чашка, с монтиран в нея тюркоаз. Зад нея е припоена гладка халка, на която е нанизана висулката. Последната е съставена от елипсовидно легло за камък (камъкът липсва) с две халки от дългите страни. За долната е прикачена чрез халка масивна тел с обло сечение, на което е нанизано второ елипсовидно легло за камък (също липсва), следвано от три цилиндрични прешленчета с гранули, кръгла естествена перла, златно прешленче, перла, златно прешленче, перла и завършва с възелче, като завива в малка елипсовидна бримка. Перлите са доста корозирали[4]. Злато, тегло 8,53 г, 9,03 г, 22 карата (обр. 8).

7. Гривна с отворени, отвесно отрязани краища, удебелена в средата. От вътрешната страна с точки е гравирано името PAUL(US). Злато, тегло 39,77 г, 22,5 карата (обр. 9).

8. Огърлица-верижка, сплетена от четири жички. Краищата са вмъкнати в цилиндрични наконечници, украсени с напречни жлебове, а по края със зрънчест шнур. Закопчалката е от халка и кука, в основата на които има по една стилизирана ажурна палмета, украсена в средата с гранули[5]. Злато, тегло 39,12 г, 23 карата (обр. 10).

9. Огърлица от U-образни бримки на верижката, украсена със седем кухи едри мъниста, поставени симетрично на равни

8

9

● *Обр. 8. Златни обеци, № 6. Fig. 8. Boucles d'oreilles d'or, № 6*

● *Обр. 9. Златна гривна с надпис* PAUL, *№ 7. Fig. 9. Bracelet en or avec inscription PAUL, № 7*

● *Обр. 10. Златна плетена огърлица, № 8. Fig. 10. Collier tressé en or, № 8*

● *Обр. 11. Златна огърлица с кухи мъниста, № 9. Fig. 11. Collier en or à perles creuses, №9*

● *Обр. 12. Сребърни лъжици, № 10. Fig. 12. Cuillères d'argent, № 10*

10

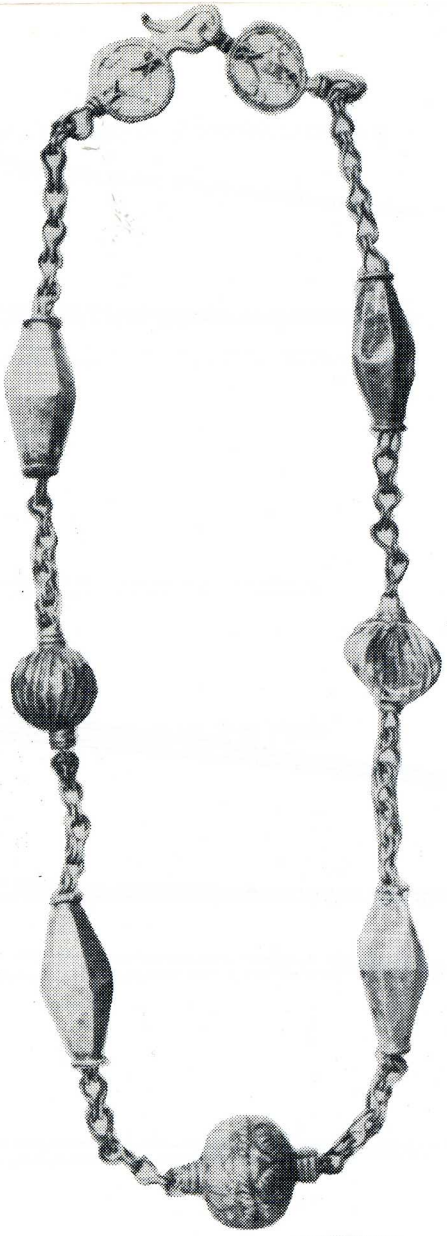

11

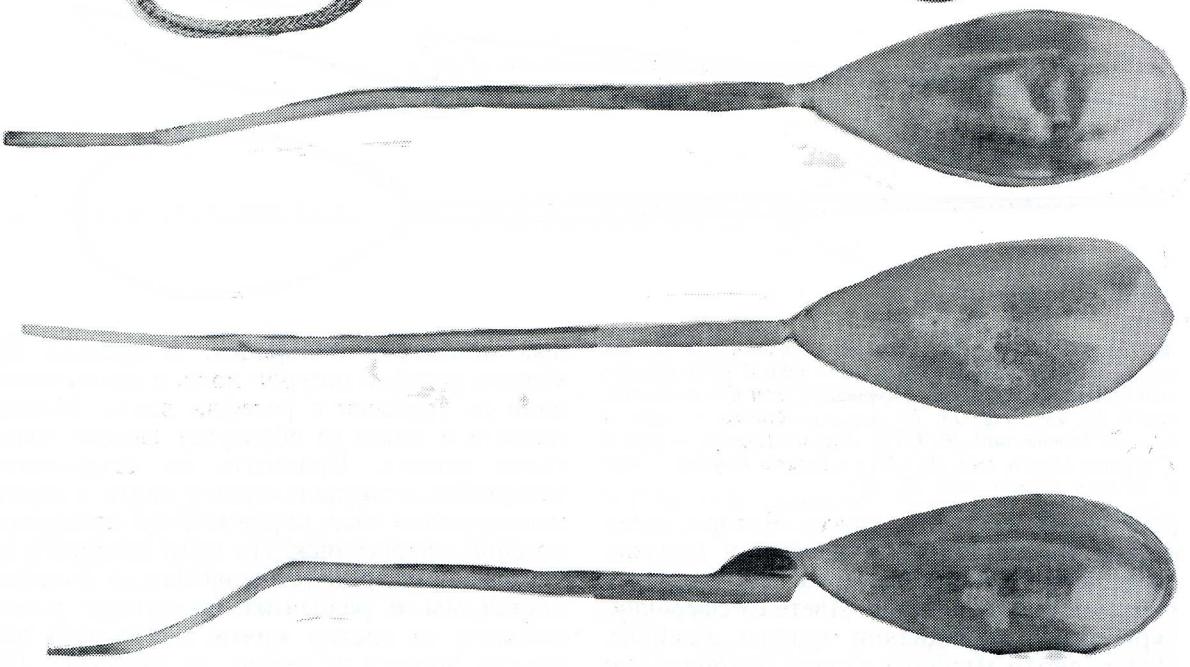

12

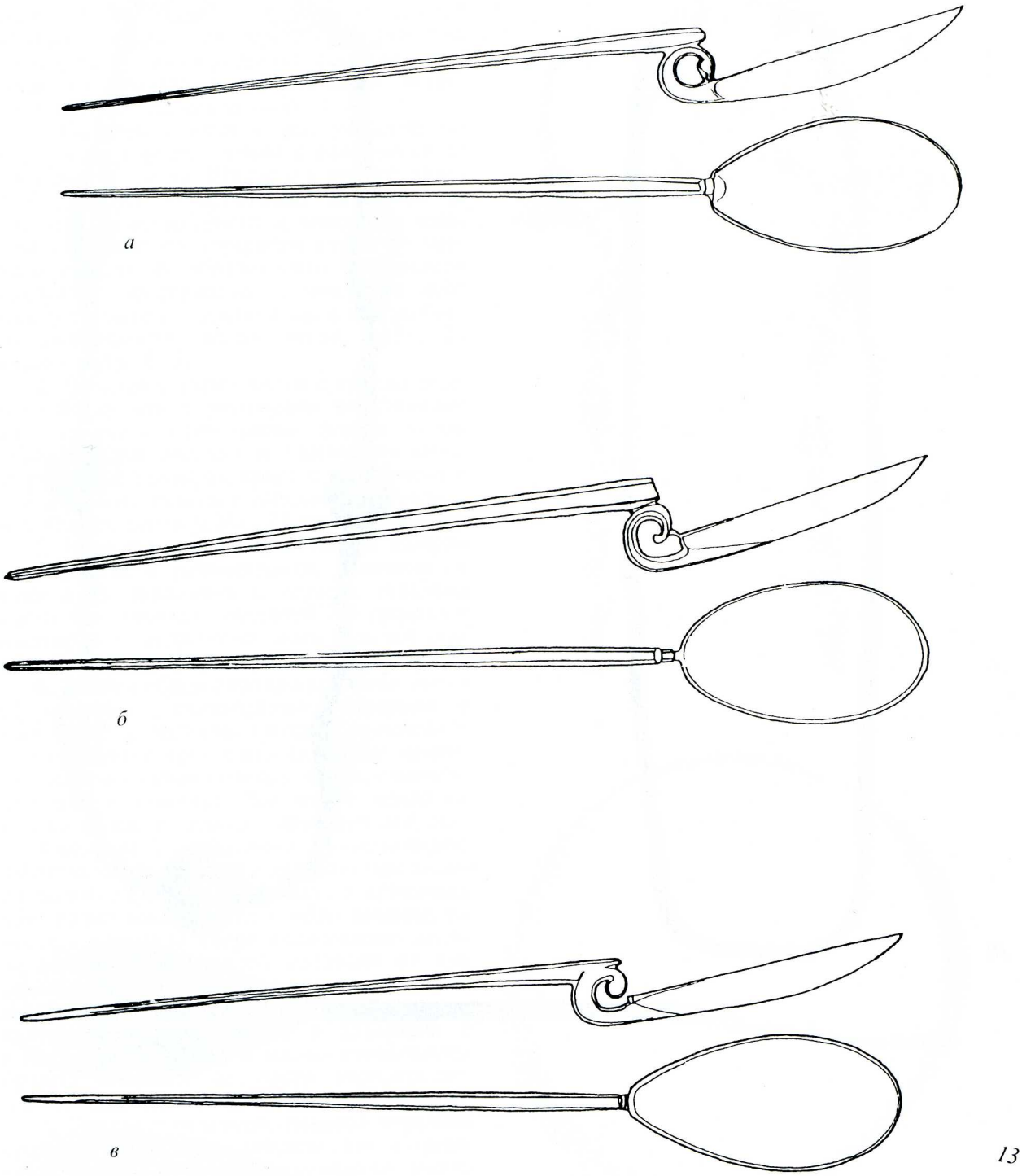

13

• *Обр. 13 а) Августа Раурика — тип А (по Martin, табл. 10,3); б) Августа Раурика — тип В 2 (по Martin, табл. 19, 12; в) Августа Раурика — тип С (по Martin, табл. 25, 18). Fig. 13 а) Augusta Raurica — type A (d'après Martin, tabl. 10, 3); б) Augusta Raurica — type B 2 (d'après Martin, tabl. 19, 12); в) Augusta Raurica — type C (d'après Martin, tabl. 25, 18)*

разстояния едно от друго. Четири имат форма на шестоъгълни пресечени призми, слепени в основата им, а по отворите украсени с перлов шнур. Двете са сферични, украсени с меридиални плитки жлебове. Централното мънисто е също сферично, но има по-сложна декорация. В средата му минава релефен шнуров пояс, а двете половини са украсени с релефни листа. Между листата и пояса се образуват гладки триъгълни полета. Краищата на огърлицата завършват с масивна кука и халка с дълга плоска долна част, върху която е прикрепен по един ажурен диск. По края дисковете са украсени със зрънчест орнамент, а вътрешността им е разделена на четири равни сегмента от златна жичка, които чрез две кръгли бримки се скачат за рамката[6]. По

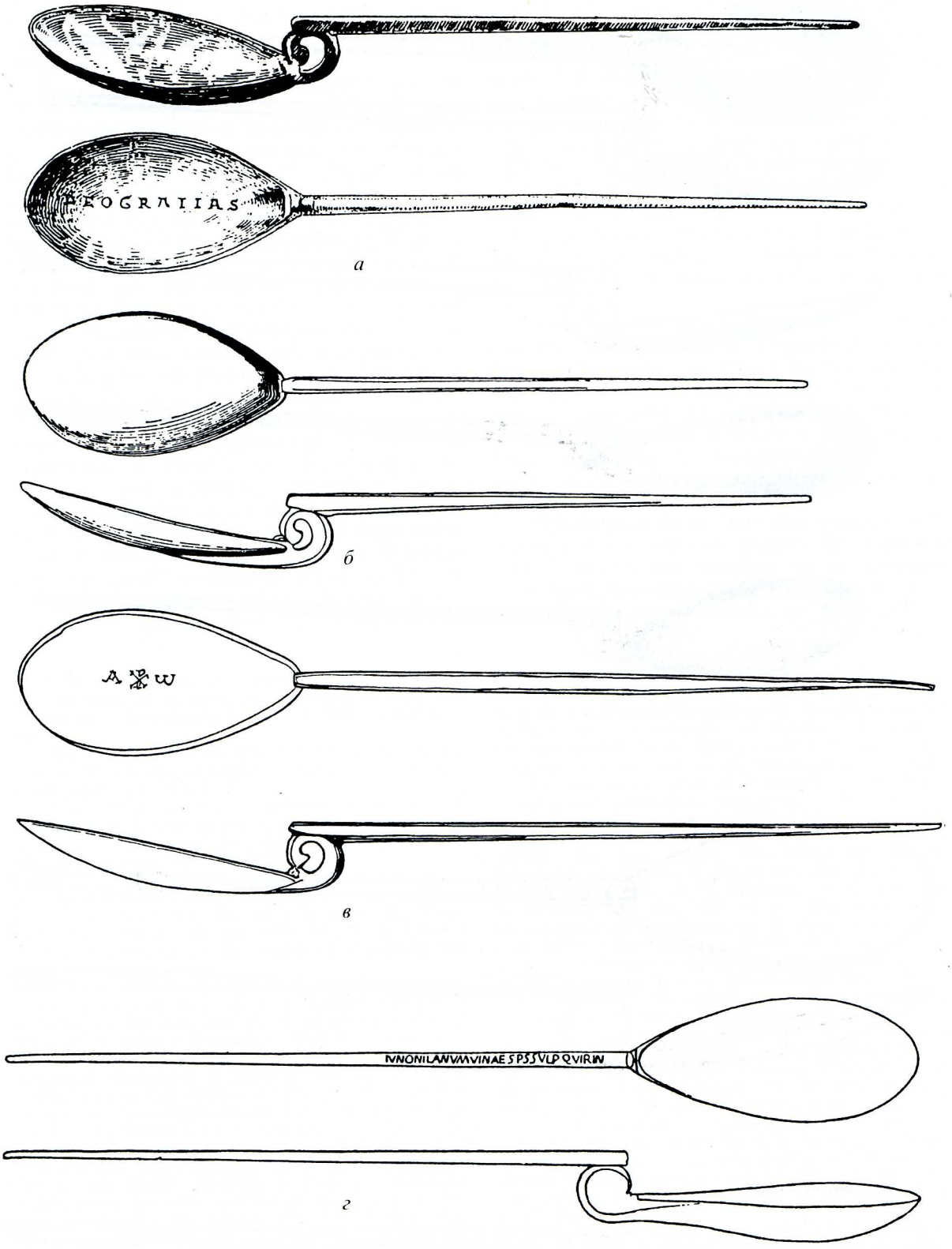

14

● *Обр. 14 а) Кьоли — Мюнгерсдорф (по Martin, табл. 44, 1); б) Самсън (по Martin, табл. 44, 2); в) Милдънхол (по Martin, табл. 44, 3); г) Рим, Есквилина (по Martin, табл. 45). Fig. 14 а) Köln—Müngersdorf (d'après Martin, tabl. 44, 1); б) Samsŏn (d'après Martin, tabl. 44, 2); в) Mildenhall (d'après Martin, tabl. 44, 3); г) Rome. Esquilin (d'après Martin, tabl. 45)*

форма тези дискове напомнят за т. нар. „колело на Фортуна".

Злато, тегло 36,27 г, закопчалка 22 карата, мъниста 20,5 карата, верижка 20 карата (обр. 11).

10. Три цели и една фрагментирана сребърна лъжица, открити заедно със злат-

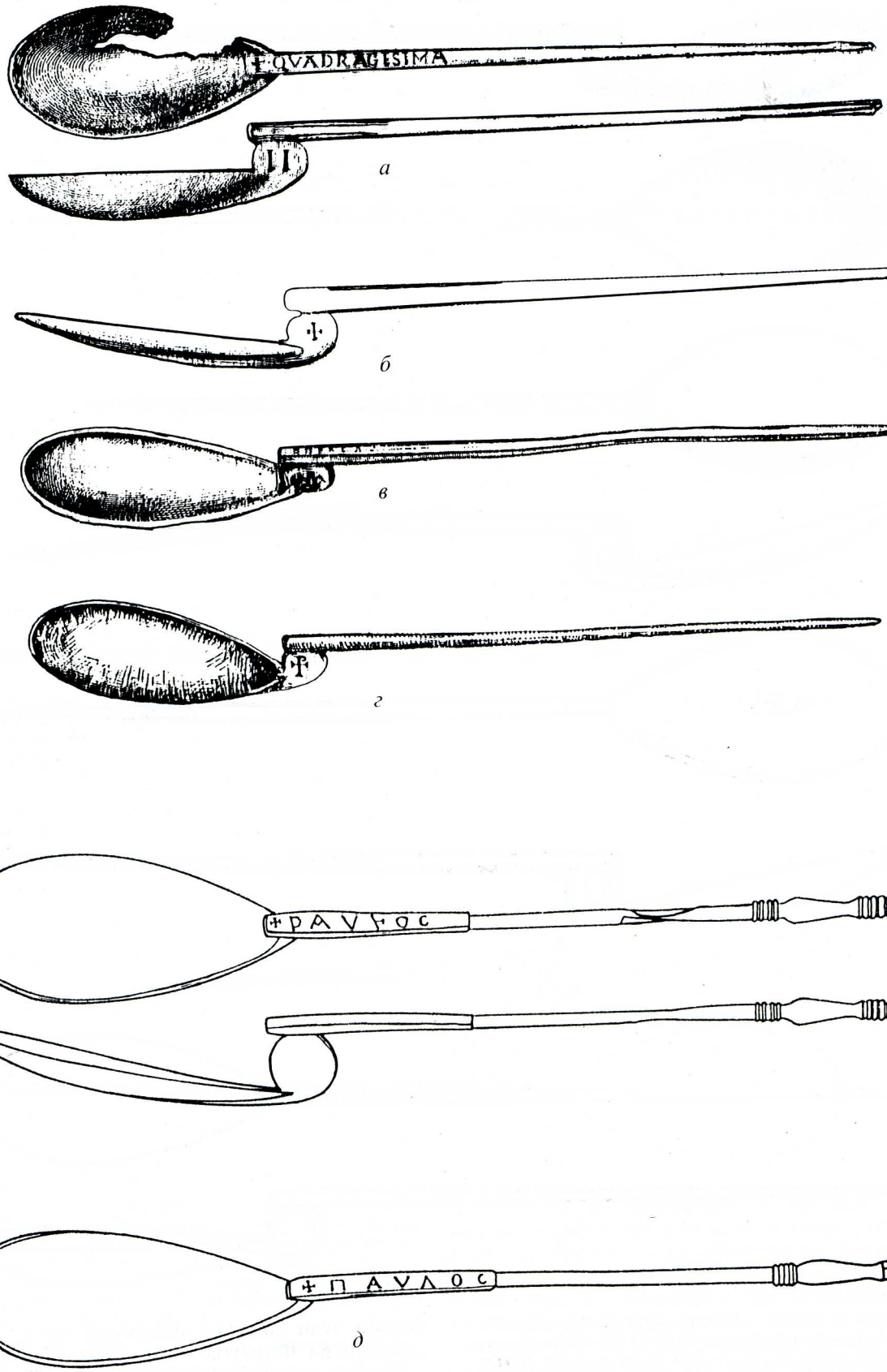

15

• *Обр. 15 а) Рим, неизвестно местонахождение (по Martin, табл. 46, 1); б) Крема (по Martin, табл. 46, 2); в) Сасбах (по Martin, табл. 46, 3); г) Ваймар—Нордфриденхоф (по Martin, табл. 46, 4); д) Сютън Хоу (по Martin, табл. 46, 7, 8). Fig. 15 а) Rome. Localité inconnue (d'après Martin, tabl. 46,1); б) Crema (d'après Martin, tabl. 46, 2); в) Sasbach (d'apres Martin, tabl. 46, 3); г) Weimar—Nordfriedenhof (d'après Martin, tabl. 46, 4); д) Sutton Hoo (d'après Martin, tabl. 46, 7, 8)*

ните накити. Дръжката има шестоъгълно сечение и се свързва с лъжицата чрез плътен диск. Сребро, дължина 0,184—0,197 м (обр. 12).

По структура и стил лъжиците са подобни на екземпляри, открити в британските, средноевропейските и италийските области на империята, които датират от периода IV—VI в. (обр. 13, 14, 15). По-ранни са лъжиците, открити в известното съкровище от Аугуста Раурика (тип А и В по Мартин)[7], както и тези от Кьолн-Мюнгерсдорф[8] и от Семсън[9]. В Британия такива екземпляри са известни от Милдънхол[10], Дорчестър[11], Трегрейн Лоу[12] и се отнасят към различни епохи. Лъжиците от Рациария могат да се включат в двете големи типологични групи, които Бирбрауер означава като „Desana" и „Sutton Hoo" и датира в периода V—VII в.[13] В италийската област подобни лъжици са известни от едно съкровище, открито на Есквилина в Рим[14], от околностите на Рим[15], от самата Десана[16], от Крема[17], като най-многобройни са от Аквилея[18] и Римини[19]. В Средна Европа типологически паралели се намират в Сасбах[20], във Ваймар-Нордфридхоф[21] и частично в Сютън Хо[22]. В балканско-дунавската област близки аналогии могат да се видят в лъжиците от Садовец[23] и от Костолац (ант. Вимина-ция)[24]. От този преглед се вижда, че находката от Рациария би трябвало да се отнесе към групата „Desana" на Бирбрауер, която той предлага като terminus ante quem около средата на V в. От това време са и накитите, които по всичко изглежда принадлежат на семейно съкровище, събирано от няколко поколения. Отделните накити от него са характерни за късноримското провинциално ювелирство, имат висока златна проба, но са от стандартен тип. Тези украшения и тяхното разпространение се отнасят към периода от края на III в. и средата на V в.

Откриването на съкровището, от една страна, потвърждава и разширява значението на оценката на Приск за Рациария от V в. като богат и многолюден град[25], от друга, позволява да се предложи хипотезата, че жилището, в което е намерено, е било ограбено и опожарено по време, на голямото хунско нападение през 442 —443 г.

Продължаването на археологическото проучване на обекта, където бе намерено съкровището, ще позволи да се проверят тези предварителни сведения и да се даде по-точна историческа оценка на фактите[26].

[1] За резултатите от теренните изследвания и проучванията на материалите от Рациария през тези години вж. — Ratiariensia, Bologna, 1, 1980, 2, 1984, 3—4, 1987.

[2] По планиметричната карта на Рациария, изработена от М. Лилова от ОИМ — Видин, сондажът е в квадрати Н. III. 60 и I. IV. 51.

[3] Аналогия на типа откриваме в пръстен от експозицията на Британския музей в Лондон, вж. F. H. Marshall. Catalogue of the Finger Rings... in the British Museum. London, 1907, No 867.

[4] Типът напомня няколко пръстена от Националния музей в Неапол, които датират от I в. пр. н. е. и от I в., вж. R. Silviero. Gli ori e le ambre del Museo Nationale di Napoli. Firenze, 1954, tav. 195 a, както и няколко екземпляра от II в., изложени в Националния музей в Палермо.

[5] Този тип е разпространен в средиземноморския район от края на IV в. пр. н. е. Такива примери са известни от Куриум, срв. F. H. Marshall. Britisch Museum Catalogue of Jewellery (= BMCJ). London, 1911, № 1959 от IV в. пр. н. е.; от Таранто (от околностите на Роканова, Монтеиази и Мотола), вж. Ori e Argenti dell'Italia antica. Cat. Mostra. Torino, 1961, № 301 от IV в. пр. н.е.; от Санта Еуфемиа, вж. BMCJ, № 2118 от III в. пр. н.е.; от Тесалия, вж P. Amandry. Collection H. Stathatos. Bijoux antiques. Strasbourg, 1953, tab. XLII от III в. пр. н.е. Други примери произхождат от римски Египет, вж. BMCJ, № 2735; B. Pfeiler. Römischer Goldschmuck des ersten und zweiten Jahrhunders n. Chr. nach datierten Funden. Mainz, 1970, Taf. 12 от I—II в., както и от Помпей, вж. G. Becatti. Le oreficerie antiche. Roma, 1955, tav. CXLVII от I в. Към тези примери могат да се добавят и други, които са произведения на скитското изкуство от V—IV в. пр. н. е., произхождащи от Кубан, вж. G. Becatti. Le oreficerie XCV, както и някои, представени в колекциите на Британския музей, вж. D. Strong, D. Brown. Roman Crafts. London, 1976, с. 56 сл., обр. 60, 62, 65, от I—III в. и от Чикаго, вж. L. Berge, K. Alexander. Ancient Gold Work and Jewellery from Chicago Collections. — The Ancient World, XI, 1985, 1—2, 3—32; M. S. Ruxer, J. Kubczak. Naszyjnik Grecki w Okresach Hellenistycznym i Rzimskim. Warszawa — Poznań, 1972, p. 236, pl. VIII, № 3. Благодаря на колегата М. Болини, която ми съобщи, че в колекцията от накити, изложени в Историческия музей във Виена, е видяла златна плетена огърлица със закопчалка от цилиндрични елементи съвсем подобна на тази от Рациария, определена в надписа като „германско производство от IV в."

[6] И в този случай не се откриват никакви аналогии било от средиземноморската, било от дунавската област. По този въпрос вж. някои находки от Елевтерес, дн. Кавала, P. Amandry. Op. cit., pl. XXX от III—I в. пр.н.е., от Су Пидасиу, дн. Сасари, вж. B. Pfeiler. Op. cit., Taf. 13 от III в. пр.н.е., от съкровището от Николаево, вж. Б. Филов. Римското съкровище от Николаево. — ИБАД, IV, 1914, табл. VI, 4. За закопчалката с филигранни дискове се срещат многобройни паралели във византийския свят между V и VI в. вж. W. & E. Rudolph. Ancient Jewellery from the Collection B. Y. Berry. Bloomington, 1973, No 111.

[7] Der Spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst (Basler Beiträge sur Ur-Frühgeschichte, Band 9, Herausg. von der Stiftung Pro Augusta Raurica), Habegger Verlag, Derendingen, 1984, Textband 55—96 (M. Martin. Besteck und Geräte), Abb. 48, Tafelband 13—17, 23—26.

[8] F. Fremersdorf. Neue Inschriften aus Köln. — Germania, XI, 1927, p. 64, fig. 9; V. Milojčić. Zu den spätkaiserzeitlichen u. merowingischen Silberlöffen. — Bericht Römische Germanische Kommission, 49, 1968, 111—148, fig. 1—10, Taf. 18—21; M. Martin. Op. cit., I. p. 67, No 8.

[9] V. Milojčić. Op. cit., p. 143 sq.; H. W. Böhme. — In: Jahrbuch Römische Germanische Zentralmuseums Mainz, 17, 1970, p. 174 sq.

[10] K. S. Painter. The Mildenhall Treasure. Roman Silver from East Anglia. London, 1977, fig. 11, tab. 36; J. P. C. Kent, K. S. Painter. Wealth of the Roman World. Gold and Silver A. D. 300—700. London, 1977, № 72—79 от IV в.

[11] O. M. Dalton. Roman Spoons from Dorchester. — Antiquaries Journal, 1922, 89-92; K. S. Painter. A Roman Silver Treasure from Canterbury. — Journal of

British Archaeological Association, 28, 1965, 1-15, tab. 4 a, 6; Kent, Painter. Op. cit., No 109—113 от IV в.

[12] A. O. Curle. The Treasure of Traprain. A Scottish Hoard of Roman Silver Plates. Glasgow, 1923, p. 97, fig. 41.

[13] V. Bierbrauer. Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. — Biblioteca di Studi Medievali, 7, 1975, p. 180 sq.

[14] O. M. Dalton. Catalogue of Early Christian Antiquities... of the Britisch Museum. London, 1901, No 325; V. Bierbrauer. Op. cit., p. 183 sq.

[15] G. B. de Rossi. — In: Bullettino di Archeologia Cristiana, s. I, 6, 1868, p. 79 sq., tav. 2—4.

[16] V. Bierbrauer. Op. cit., p. 181, 272.

[17] De Rossi. Op. cit., s. III, 3, 1878, p. 119 sq., tav. 8; V. Bierbrauer. Op. cit., p. 183 sq., 248, 251.

[18] G. Cuscito. Arti, mestieri e vita quotidiana. — In: Da Aquileia a Venezia, Collana Antica Madre, 3. Milano, 1986, p. 614 sq., fig. 552. Могат да се споменат също и църковните ligulae на Eusebii от Сан Канциано д'Изонцо, вж. A. M. Cortenovis. Sopra un'iscrizione greca d'Aquileia. — In: Dissertazione... con i disegni di alcune altre Antichità, Bassano, 1790, p. VI sq.; G. Cuscito. Linee di diffusione del cristianesimo nel territorio di Aquileia. — In: Antichità Altoadriatiche, XV, 1979, 620—621, No 51, fig. 3.

[19] M. G. Maioli. Per la conoscenza del periodo dal tardo antico all'alto medioevo in Romagna. Nuovi dati di scavo. — In: Culture figurative e Materiali tra Emilia e Marche (= Studi in memoria di M. Zuffa), II, Rimini, 1984, 473—475, fig. 4, 2, No 52—59.

[20] V. Milojčić. Op. cit., p. 144, fig. 8; V. Bierbrauer. Op. cit., p. 182, 250; F. Garscha. Die Alemannen in Südbaden. Katalog der Grabfunde. — Germanische Denkmäler der Völkerwand, s. A, XI, 1970, p. 247, Taf. 114, 11.

[21] V. Milojčić. Op. cit., p. 145, fig. 7, 9; V. Bierbrauer. Op. cit., p. 189, 249.

[22] V. Milojčić. Op. cit., p. 14, fig. 8; V. Bierbrauer. Op. cit., p. 183, 185, 187, 250; Kent, Painter. Op. cit., No 239—240 от VI в.

[23] V. Bierbauer. Op. cit., p. 250.

[24] M. Tatić-Djurić. La vaisselle en argent de Kosolac-Viminacium. — Zbornik Narodnog Muzeja u Beograda, 5, 1967, 239—246, fig. 4—6; M. Martin. Op. cit., Tafelband 25, 2.

[25] Prisc. Fr. 3, fr. 8 (FHG, IV, p. 73, 93).

[26] Статията е преведена от италиански на български от н. с. М. Рехо-Бумбалова, редактирана и приготвена за печат от ст. н. с. В. Найденова.

Trésor de parures d'or et d'objets d'argent

D. GIORGETTI

(Résumé)

Au cours de 1986, lors des fouilles dans la ville romaine de Ratiaria a été découvert un trésor d'or de parures. Il a été trouvé au commencement d'un sondage dans la partie nord-est de la ville. Plus tard, il s'est avéré que c'est un local d'une grande maison privée, propriété d'une riche et notable famille dans la ville. La maison a été détruite lors des invasions des Huns au milieu du Ve s. Après cette date les ruines n'ont pas été touchées par d'autres constructions et de travaux de champ.

Lors du décèlement du trésor ont été découverts des restes d'une boîte en bois. Selon toute probabilité, les parures étaient placées dans cette boîte en bois et, tentant de les emporter de la maison en flammes, elles sont restées sous le toit écroulé. Le trésor contient les objets suivants: bague à anneau plat, bague à anneau creux, bague à anneau massif, bague à anneau mince à section arrondie, épingle à cheveux avec tête en forme de croix, paire de boucles d'oreilles de forme ronde, bracelet dont les bouts sont verticalement ouverts, collier-chaînette, collier de mailles en forme de chainette, trois cuillères d'argent entières et une fragmentaire. Ces cuillères sont datées résolument dans la période IVe—VIe s.

Les différentes parures sont caractéristiques de l'orfèvrerie de la basse époque romaine et sont d'un titre d'or élevé. Leur production et propagation se rapportent vers la fin du IIIe et au cours du IVe s.

Старохристиянските базилики (IV—VI в.) край с. Карановo, Бургаска област

БОРИС Д. БОРИСОВ

През 1976 г. във връзка с изграждането на канал от напоителната система „Средна Тунджа“ започнаха спасителни разкопки на антично селище, северно от с. Карановo. То е разположено в южните склонове на Средна гора и отстои само на 1 км от световноизвестната Карановска селищна могила.

Със своите паметници селището привлякло вниманието на археолозите още в края на миналия век. По това време в района му бил намерен голям надпис на старогръцки език,

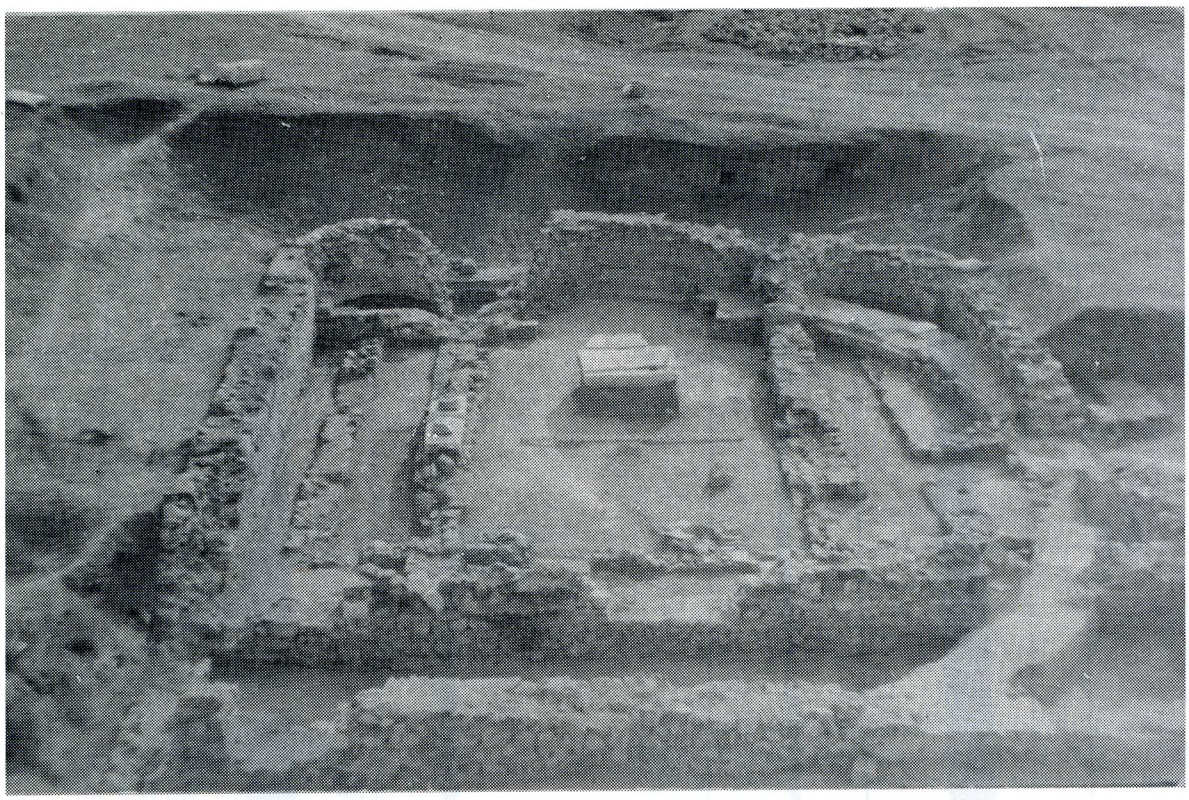

1

• *Обр. 1. Базилики 1, 2 и 3. Fig. 1. Basiliques 1, 2 et 3*

публикуван за пръв път от В. Добруски[1]. По-късно същият надпис намира място в проучванията на още редица изследвачи[2]. От района на селището произхождат и две големи колективни находки от медни и бронзови монети от периода III—IV в.[3] Към случайно откритите в селището паметници трябва да се споменат и голям брой оброчни плочки, сред които преобладават тези на Тракийския конник, а се срещат и такива на Зевс и Хера, Асклепий, Хигия и Телесфор, Трите нимфи и др. На оброчните паметници са посветени редица изследвания[4].

Около селището е разположен голям некропол, състоящ се от 26 надгробни могили. В последните години някои от тях бяха проучени чрез спасителни разкопки, все във връзка с изграждането на напоителната система „Средна Тунджа“[5].

В резултат на близо 10-годишна работа на терена бяха проучени различни сектори от селището и установени четири строителни периода. Първият обхваща времето от началото на I до средата на III в., вторият — от втората половина на III до края на третата четвърт на IV в., третият — от края на IV или самото начало на V в. до края на първата му половина. Четвъртият строителен период започва в началото на VI в., след близо 50-годишно прекъсване на живота в селището, от който период не са открити никакви материали, и продължава до края на същия или началото на следващия VII в.[6] Досега е проучена частично голяма обществена сграда от първи строителен период, част от северната крепостна стена — от втори период, редица жилищни помещения, долепени на фуга към южното ѝ лице — от трети период и др. Тук обнародваме трите цялостно проучени раннохристиянски базилики (обр. 1).

Базилика 1 (обр. 2) представлява малка, почти квадратна, трикорабна постройка с вътрешна дължина 10,05 м и ширина 9,60 м. Стените с шир. 0,60 м са градени от ломени камъни, споени с жълтеникава кал, като при строителството са използувани голям брой сполии. По този начин дължината на базиликата без апсидата достига 11,25 м, а ширината 10,80 м (обр. 5). Съотношението на вътрешната дължина към вътрешната ширина е 1,05:1, което показва, че сградата се отнася към базиликите със скъсен наос[7].

Външните стени на базилика 1 са фундирани на дълбочина от 0,80 до 1 м, а стилобатите до 1,20 м (обр. 3 и 4).

Базилика 1 е без притвор. В нея се е влизало през два входа. Първият е разположен по средата на западната ѝ фасада и е широк 2 м. Той е фланкиран от два зида с шир. 0,60 м, които влизат в централния кораб на дълж. 1,80 м. По този начин пред входа се е получило покрито отворено отпред пространство. Подобно оформяне на входа на базилика от достъпната ни литература не ни е известно, но по същия начин е оформен входа на сега действуващата църква в близкото с. Асеновец.

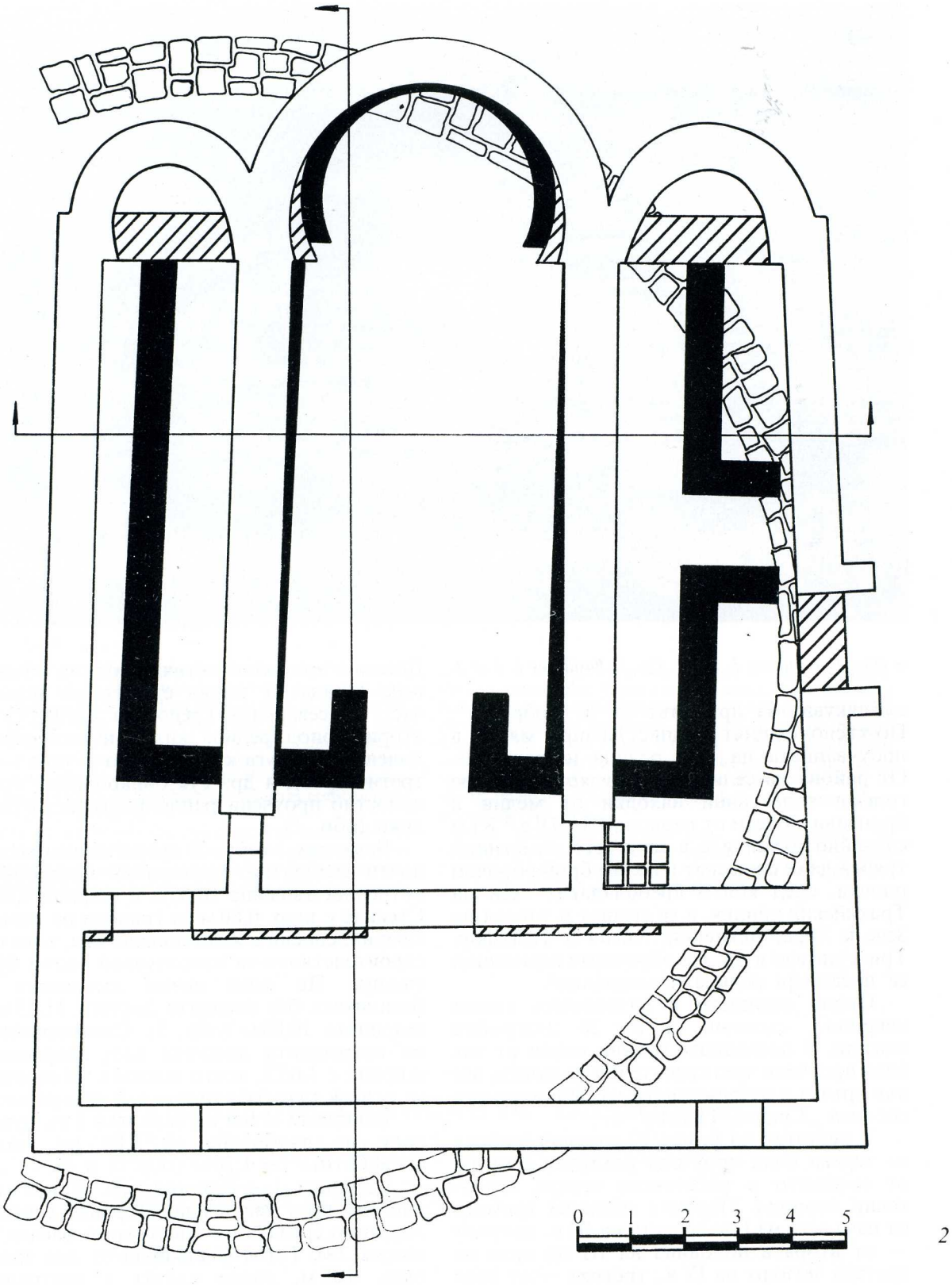

• *Обр. 2. План на базилики 1, 2 и 3 — М = 1:100. Fig. 2. Plan des basiliques 1, 2 et 3 — M = 1:100*

Вторият вход е разположен на южната стена и има шир. 1,40 м. Той е оформен също от два зида, които обаче са насочени навън и имат дълж. 1,30 м. Над тях по всяка вероятност е била прехвърлена арка, като пред входа се е оформил малък портик. По подобен начин са изградени входовете на две базилики, открити край с. Крън, Старозагорска община, първата от които е датирана в края на IV и началото на V в.[8], а

3

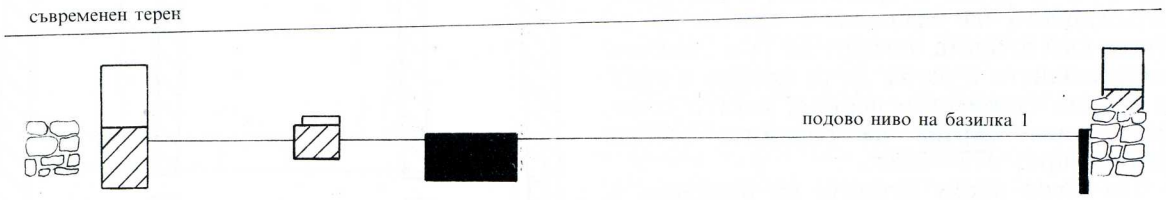

4

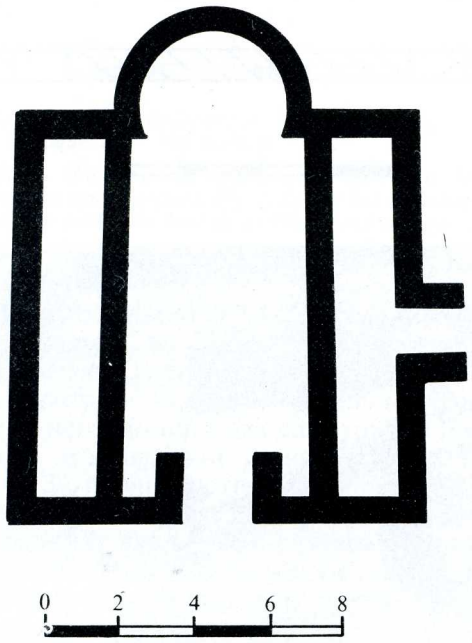

5

● *Обр. 3. Напречен разрез на базилики 1, 2 и 3. Fig. 3. Section transversale des basiliques 1, 2 et 3*

● *Обр. 4. Надлъжен разрез на базилики 1, 2 и 3. Fig. 4. Section longitudinale des basiliques 1, 2 et 3*

● *Обр. 5. План на базилика 1 — М = 1:200. Fig. 5. Plan de la basilique 1 — M = 1:200*

втората — най-общо в периода IV—VI в.[9] По същия начин е оформен входът от атриума към нартекса на куполната базилика „Света София“ в Константинопол[10].

Наосът на базилика 1 е разделен на три кораба от два непрекъснати стилобата, ширината на които не може да се измери поради обстоятелството, че те са застъпени от стилобатите на по-късните базилики 2 и 3. Централният кораб е с дълж. 10,05 м и шир. 5,30 м, докато страничните са със същата дължина, но ширината им е само 1,55 м. По този начин съотношението между тях е 3,42:1.

На изток централният кораб завършва с апсида, която има слабо изразена подковообразна форма и дълб. 2,30 м. За съжаление подобно на стилобатите и тя е застъпена от апсидите на по-късните базилики, поради което точната ѝ широчина не може да се установи, но при всички случаи, тя не е била по-малка от 0,60 м, колкото са широки и страничните зидове. В този смисъл външната дължина на базилика 1 заедно с апсидата е била не по-малко от 14,75 м. Подковообразните апсиди се срещат значително по-рядко от полукръглите през периода IV—VI в. С такава форма са апсидите на базилики 4 а в Хисар[11], Чобандере, Галата и тези от Кюстендил[12].

За пода на базилика 1 не разполагаме с никакви археологически данни, тъй като през средновековието в района на базиликите бил разположен голям средновековен некропол, чиито гробни ями са разрушили изцяло или частично подовете и на трите базилики[13].

Почти квадратният план на базиликата, тънките външни стени, изградени от ломени камъни, споени с кал, голямата ширина на централния кораб и липсата на пиластри показва, че базилика 1 е имала дървен покрив[14].

Стратиграфското положение на базилика 1, изградена върху руините на голяма кръгла, засега частично проучена сграда от първи строителен период, и археологичес-

ката среда показват, че тя се отнася към втори строителен период. Към това време насочва и липсата на притвор. Досега от България са известни две базилики без притвор. Първата от тях е базилика 4 а в Хисар, датирана в IV в.[15], а втората — базиликата във високопланинската тракийска крепост над с. Малко Чочовене, Сливенска община, от втората четвърт на същия век[16]. Без нартекс е и една базилика в околностите на Стоби в съседна Югославия[17].

Въз основа на архитектурния тип, археологическата среда и приведените аналогии изграждането на базилика 1 трябва да се отнесе към втората четвърт на IV в., докато разрушаването ѝ може да се свърже с края на втория строителен период, когато селището става жертва на големите готски бунтове през 377—378 г.

По-късно върху руините на базилика 1 била изградена базилика 2 (обр. 6), която има трапецовиден план. Ъгълът между северната и западната стена е 88,5°, а този между южната и западната — 87°. Известни са редица базилики, при които един от ъглите между западната и една от дългите стени не достига 90°. Така например остър ъгъл между западната и южната стена има базилика 1 във външното укрепление на аула на Хан Омуртаг, при гара Цар Крум, Шуменска община[18], и базиликата в „Градището“ край Габрово[19]. Остър ъгъл между посочените стени имат и базиликите в Дольани, Царичинград, и епископската базилика в Дукља в Югославия[29], базиликите в Олус и Лебена на остров Крит[21]. Остър ъгъл между северната и западната стена има базилика Б на „Калето“ до Берковица[22].

Базилика 2 представлява трикорабна, едноапсидна църква, която на запад завършва с едноделен притвор. Стените ѝ са градени от ломени камъни, споени с хоросан, обилно примесен с късчета чукани тухли, а фугите са старателно обмазани. Източната ѝ фасада, заедно с апсидата стъпва изцяло върху тази на базилика 1 (обр. 2). Базилика 2 има вътрешна дълж. 15,20 м и ширина при западната стена 13,80 м, а при източната — 12,60 м. Ширината на зидовете е 0,85 м. По този начин външните размери на базиликата достигат съответно: 16,90 × 15,50 × 14,30 м. Стените са фундирани на различна дълбочина. Поради денивелацията на терена северната стена е на дълб. 1,35 м отвън, а отвътре лежи почти на нивото на пода. Южната стена застъпва отчасти широкия 1,10 м зид на по-ранната сграда от първи строителен период, като извън него фундаментът ѝ достига едва 0,80 м (обр. 3). Същото се наблюдава и при западната и източната стена на базиликата. Така първата се разкрива на дълб. 1 м, а втората стъпва изцяло върху зида на

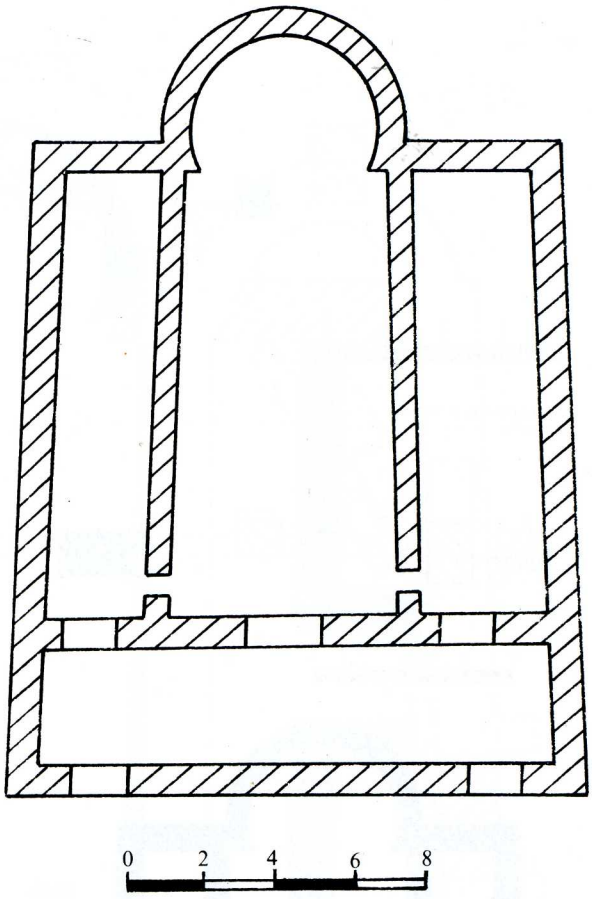

6

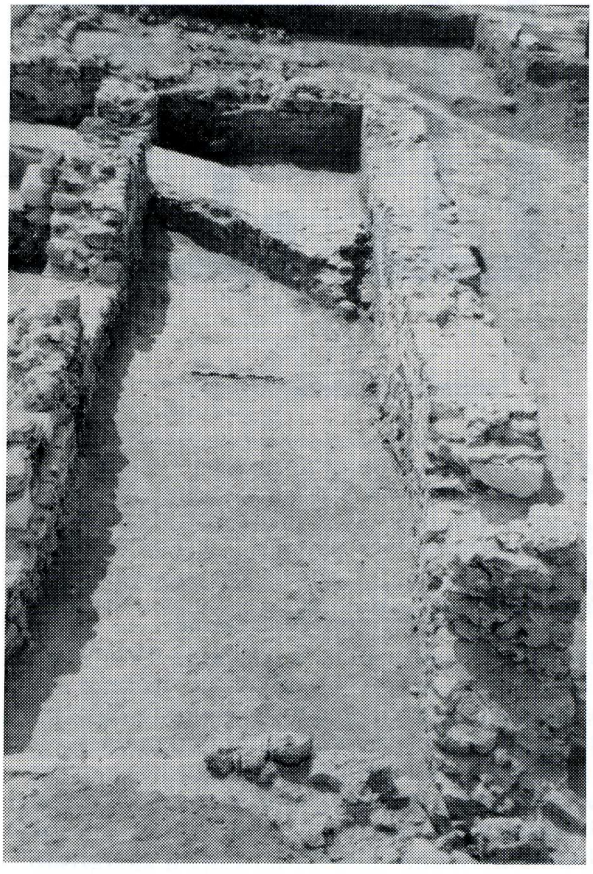
7

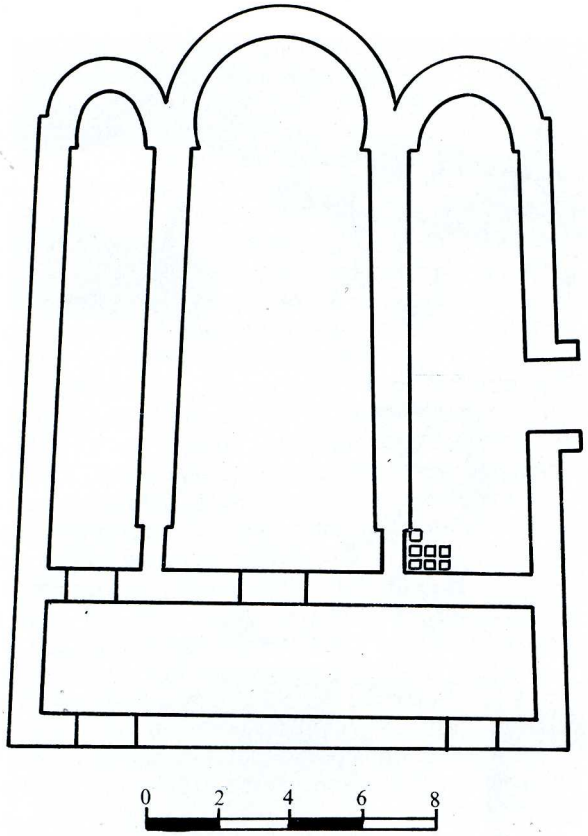

8

• *Обр. 6. План на базилика 2 — М = 1:200. Fig. 6. Plan de la basilique 2 — M = 1:200*

• *Обр. 7. Нартекса на базилика 2 с част от зида на античната кръгла сграда. Fig. 7. Le narthex de la basilique 2 avec une partie du mur de l'édifice rond antique*

• *Обр. 8. План на базилика 3 — М = 1:200. Fig. 8. Plan de la basilique 3 — M = 1:200*

споменатата по-ранна кръгла сграда (обр. 4).

Нартексът на базилика 2 (обр. 7) е неразчленен. От запад има дължина 13,80 м, а от изток — 13,55 м, и ширина 3,10 м. В него се влизало през два симетрично разположени в западната стена входа с шир. 1,25 м. За раннохристиянските базилики от българските земи е характерен най-вече централният вход и не е случаен фактът, че от досега проучените базилики само тази от Голямо Белово е с два симетрични, странични входа[23]. Последните са характерни най-вече за базиликите в Гърция, където пък липсва обикновено централният вход[24].

Връзката между нартекса и наоса на базиликата се е осъществявала посредством три входа — по един за всеки кораб. Входовете към страничните кораби са широки по 1,50 м, а към централния — 2 м. В базиликите от българските земи връзката между нартекса и наоса се осъществява обикновено чрез един централен вход, при неразчлененените притвори и с по три при разчлененените[25]. В Гърция и Константинопол най-често се срещат три входа — по един за всеки кораб[26], какъвто е случаят при базилика 2 от Караново.

Наосното пространство има вътрешна дълж. 12 м и шир. при нартекса 13,50 м, а при източната фасадна стена — 12,70 м, откъдето следва, че съотношението между двата размера е 1:1,09. Следователно и базилика 2 се отнася към групата на базиликите със скъсен наос, при който съотношението се движи в рамките на 1:1[27]. Наосът е разделен на три кораба от два стилобата, градени по аналогичен на стените начин. Ширината им е 0,70 м. В западния край на стилобатите са оформени входове с шир. 0,70 м. Северният кораб е широк 2,50 м, централният — 5,80, а южният — 3,70 м при нартекса и 3 м от изток. Оттук съотношението между тях е 1:2, 34:1,75. На изток централният кораб завършва с голяма апсида, която повтаря слабо изразената подковообразна форма на базилика 1. Дълбочината ѝ е 3,10 м, а радиусът — 2,35 м. Точната ѝ дебелина не може да се установи, тъй като върху нея е стъпила апсидата на базилика 3, но тя едва ли е била по-малка от 0,85 м, с което общата дължина на базилика 2 достига 20,80 м.

За пода и покрива на базиликата не разполагаме със сигурни данни, но конструктивните особености на църквата показват, че по всяка вероятност и тя е била покрита с дървен покрив.

Архитектурният тип и археологическата среда на базилика 2 показват, че тя се отнася към трети строителен период — първата половина на V в. По всяка вероятност църквата е била изградена още в началото на века и е просъществувала до хунските нашествия, които слагат край на третия период на селището.

През четвъртия строителен период върху руините на базилика 2 е била издигната нова — базилика 3[28] (обр. 8). В общи линии тя повтаря плана на базилика 2. Северната, западната и южната ѝ стена са изцяло надстроени върху тези на по-ранната църква. Те са градени по аналогичен начин — от ломени камъни и голямо количество сполии, споени с нездрав, силно ронлив хоросан, с примес от едросчукани тухли. За разлика от базилика 2 фугите не са обмазани (обр. 9). От изток страничните кораби са оформени с апсиди и по този начин базилика 3 е придобила план на трикорабна, триапсидна църква с притвор. По размери тя не се различава от базилика 2.

Нартексът запазва същата дължина, но поради стесняване на стената между него и наоса ширината му се увеличава с 0,20 м и достига 3,30 м. Базиликата запазва и двата си странични входа на западната стена. Сега обаче е отворен нов вход на южната стена с шир. 2 м, който е оформен като малък портик подобно на южния вход на базилика 1. През този вход се е влизало направо в южния кораб. Входът от нартекса към южния кораб е бил зазидан.

9

10

11

• *Обр. 9. Северната стена на базилика 2 и надстроената върху нея стена на базилика 3 с необмазани фуги. Fig. 9. Le mur septentrional de la basilique 2 et le mur surélevé au-dessus de la basilique 3 avec des joints non enduits*

• *Обр. 10. Фрагмент с надпис, използуван като сполии в северния стилобат на базиликата. Fig. 10. Fragment avec inscription utilisé comme fragment architecture dans le stylobate septentrional de la basilique 3*

• *Обр. 11. Северният стилобат на базилика 3 с две бази за колони. Fig. 11. Le stylobate septentrional de la basilique 3 avec deux bases pour colonnes*

Наосът, както и цялата сграда, запазва размерите и съотношенията на отделните кораби, както тези на базилика 2. Сега обаче са подсилени стилобатите, които са широки по 1 м и са фундирани на дълб. от 0,70 до 1,30 м. При изграждането им е използувано голямо количество сполии. Така например в западния край на северния стилобат бе открит като сполий част от надпис на старогръцки език (обр. 10). По всяка вероятност върху стилобатите са били наредени големи мраморни блокове, два от които бяха открити върху северния стилобат. Първият има размери 1,10 × 0,60 × 0,25 м, а вторият — 0,80 × 0,65 × 0,25 м. Върху единия от тях бе открита in sito мраморна база за колона (обр. 11). Втора подобна база бе открита в близост до същия стилобат, между гробните ями на средновековния некропол, където бяха открити и значителен брой фрагменти от мраморни колони, очевидно използувани за подпори в базилика 3. За съжаление дължината на интерколумните не може да се установи.

На изток централният кораб завършва с полукръгла апсида, която е изградена изцяло върху тази на базилика 2 (обр. 4). Тя има радиус 2,50 м и дълбочина 3,40 м, като на запад е в конструктивна връзка с двата стилобата, а на север и юг — с новопристроените странични апсиди.

Апсидата на северния кораб има неправилна полуелипсовидна форма с дълб. 1,70 м. При изграждането на новите странични апсиди на базилика 3 фугите между тях и източната стена на базилика 2 са много умело скрити, макар че при северната апсида източната стена на базилика не е била разрушена и е останала под пода на новата сграда. Страничните апсиди започват с 0,25 м отстъп навътре, като се запазва същата дебелина на надлъжните стени — 0,80 м. По този начин се получава отстъп със същите размери и вътре в страничните кораби, под който залягат фугите между двете разновременни стени, така че е много трудно да се забележат. Дълбочината на южната апсида е 1,80, а формата ѝ е подобна на северната.

Подът на базилика 3 е повдигнат спрямо този на базилика 2 с 0,30 м. Изграден е от квадратни тухли с размери: 33/33/4 см. Част от него бе открита в западната част на

южния кораб, където е останал незасегнат от гробните ями на средновековния некропол. Тухленият под е положен върху хоросанова подложка с деб. 0,05 м и лежи непосредствено върху разрушената стена на кръглата сграда.

Покривът и на тази базилика по всяка вероятност е бил дървен, за което свидетелстват не само конструктивните особености на сградата, но и многобройните фрагменти от тегули и имбрици в насипа между средновековните гробове.

Базилика 3 се отнася към четвъртия строителен период — VI в. Към това време насочват и трите апсиди на източната фасада. Известно е, че през VI в. се появяват базиликалните църкви с триделно олтарно пространство, с оформени презбитерий, протезис и диаконикон. В някои случаи страничните помещения завършват с по-малки от централната апсиди[29]. Такъв е случаят с базилика 9 в Хисар[30], базиликата в Ибида, Румъния[31], и Никополис в Югославия[32], всички датирани в VI в. Наред с тези църкви са известни и други, при които източните фасади са оформени вече с три апсиди, но олтарното пространство все още не е разделено. Такива са базиликите край Голямо Белово, Пазарджишка община[33] и Брани поле, Пловдивска област[34]. Може би като междинен тип между двете групи базилики се явява тази от Визари, на о-в Крит[35], която завършва с три апсиди на изток, но е отделено само северното олтарно помещение. Това обстоятелство дава основание да се предположи, че появата на трите апсиди предшествува появата на тройно разделения олтар.

Въз основа на архитектурния тип и приведените аналогии изграждането на базилика 3, в която все още липсва триделния олтар, характерен за времето на Юстиниан, може да се отнесе към началото на VI в., което не противоречи и на датата на четвъртия строителен период. Базилика 3 е загинала към края на VI или в началото на VII в., когато селището става жертва на славянските нашествия. По-късно през IX—X в. върху руините му възниква средновековно българско селище, просъществувало до началото на XIV в. През XI—XIII в. в района на раннохристиянските базилики възниква некропол. От голям интерес е фактът, че сред него е била изградена малка гробищна църква, която била построена в източната част на базилика 3, като е била използувана и централната ѝ апсида[36].

В заключение трябва да се каже, че базиликите от с. Караново показват силата на традицията да се строят на едно и също място културни сгради през различни епохи. В подкрепа на това мнение може да се посочи примерът с базиликата при с. Драганово, Търговищка община[37], която е изградена върху по-ранно езическо светилище. Вероятно това правило са следвали и базилики 4а и 4б в Хисар[38], базиликите във външното укрепление на аула на Хан Омуртаг, при гара Цар Крум, Шуменска община[39], трите базилики в кастела Ятрус[40], а не на последно място и трите раннохристиянски базилики от с. Караново и изградената върху тях по-късно средновековна църква.

[1] В. Добруски. Материали по археологията на България. — Мсб, XII, 1895, с. 334.

[2] V. Dobrusky. Antike Inscritten aus Bulgarien. — AEM, 1895, p. 119.; В. Добруски. Материали по археологията на България. — Мсб, XVI—XVII, 1900, с. 79.; М. Ἀποστολίδης. Συλλογὴ ἐπιγραφῶν ἀναυρεθεισῶν ἐν Τραιάνῃ Αὐγούστῃ νῦν Στάρα Ζαγόρα. — Θρᾳκικα, VIII, 1937, p. 91.; G. Michailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. S., 1964, III, p. 57; М. Тачева-Хитова История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. — IV в. от н. е.). С., 1982, 275—276.; Б. Борисов. За датировката на оброчните плочки на Тракийския конник от античното селище до с. Караново, Новозагорско. — Thracia Antiqua, V, 1979, с. 204, 209; B. Borisov. Nouvelles 'decouvertes sur le sanctuaire du Cavalier Thrace au Nord du village de Karanovo, dép. de Sliven. — Thracia Antiqua, 10, 1984, (sous press), 75—82.

[3] Н. Мушмов. Колективни находки на монети. — ИБАД, II, 1912, с. 337.; Колективни находки на монети през 1891—1914. — ИБАД, IV, 1914, с. 274.

[4] Д. П. Димитров. Антични паметници от Стара Загора и нейната околност. — ИБАД, VIII, 1932—1933, 291—312.; Б. Борисов. Цит. съч., 203—216.; B. Borisov. Op. cit., 75—82.

[5] Надгробните могили са разкопани от М. Кънчев, тогава директор на ГИМ — Нова Загора.

[6] Б. Д. Борисов. Ранновизантийски амфори (IV—VI в.) от Сливенски окръг. — Археология, XXVII, 1985, кн. 1, с. 39.

[7] Н. Чанева. Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV—VI в. в България. — Археология, X, 1968, кн. 2, с. 16.

[8] Г. Табакова-Цанева, Т. Овчаров. Ранновизантийската базилика при с. Крън, Старозагорски окръг. — Археология, XVII, 1975, кн. 3, с. 45, обр. 1.

[9] Т. Овчаров. Раннохристиянска църква край с. Крън, Старозагорски окръг. — Аспирантски сборник на ВТУ „Кирил и Методий", кн. II, 1974, с. 328, обр. 1.

[10] R. F. Hoddinott. Early byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia. London, 1963, 44-45, fig. 27.

[11] Д. Цончев. Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк. — ГПНБМ, 1935—1936, с. 165.

[12] Н. Чанева-Дечевска. Основни композиционни елементи на базиликата от IV—VI в. в България. — ИСТИГА, XXII, 1969, с. 277, обр. 12.

[13] М. Кънчев и Б. Борисов. Средновековен некропол при с. Караново, Сливенско. — ИМЮИБ, IV, 1981, с. 53.

[14] Н. Чанева-Дечевска. Връзките между раннохристиянските базилики от IV—VI в. в България с тези от съседните балкански страни. — ИСТИГА, XXIV, 1972, с. 197.

[15] Д. Цончев. Цит. съч., с. 167.

[16] Базиликата е разкопана от н. с. З. Гочева и П. Бънов, на които най-сърдечно благодаря за данните около датирането на този паметник.

[17] R. F. Hoddinott. Op. cit., 185—186, fig. 95.

[18] В. Антонова. Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на Хан Омуртаг, при гара Цар Крум (Шуменско). — Археология, X, 1968, кн. 1, 53—57.

[19] А. Милчев, К. Койчева. Ранновизантийска базилика в м. „Градище" край Габрово. — Археология, XX, 1978, кн. 4, с. 25, обр. 1.

[20] Н. Спремо Петровић. Пропорцицки односи у базиликама Илирске префектуре. Београд, 1971, с. 18, табл. I, с. 19, табл. II, с. 30, табл. XI.

[21] I. F. Sanders. Roman Crete. — Warminster — Wilts, 1982, p. 91, fig. 24, p. 113, fig. 38.

[22] Д. Митова-Джонова. Раннохристиянската базилика Б от „Калето" в Берковица. — Археология, XIX, 1977, кн. 4, с. 47.

[23] Н. Чанева-Дечевска. Основни композиционни елементи на базиликата, с. 290.

[24] Н. Чанева-Дечевска. Връзките между раннохристиянските базилики, с. 207.

[25] Н. Чанева-Дечевска. Основни композиционни елементи на базиликата, с. 291.

[26] Пак там, с. 291.

[27] Н. Чанева-Дечевска. Характерни черти на църквите в България от късноантичната епоха. — ИБИД, XXIX, 1974, с. 255.

[28] Базилика 3 е частично разкопана през 1976 г. от М. Кънчев и доразкопана цялостно през 1982 г. от Б. Борисов.

[29] Н. Чанева-Дечевска. Старохристиянската и ранновизантийската базилика, с. 16.

[30] К. Маджаров. Базилика № 9 в Хисар. — Археология, XIII, 1971, кн. 3, с. 34, обр. 1.

[31] I. Barnea. Nouvelles considérations sur les baziliques chrétiennes de Dobroudja. — Dacia, XI—XII, 1945-1947, p. 227, fig. 13.

[32] Н. Спремо Петровић. Цит. съч., с. 36, табл. XV.

[33] С. Бояджиев. Раннохристиянска църква край с. Голямо Белово, Пазарджишки окръг. — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 20.

[34] Д. Цончев. Старото селище при Брани поле. — ГНАМП, кн. 1, 1948, с. 3.

[35] I. F. Sanders. Op. cit., 115—116, fig. 39.

[36] М. Кънчев и Б. Борисов. Цит. съч., с. 47, обр. 1.

[37] Н. Чанева-Дечевска. Връзките между раннохристиянските базилики, с. 199.

[38] Д. Цончев. Хисарските бани, 163—172.

[39] В. Антонова. Цит. съч., 53—61.

[40] Т. Иванов. Старохристиянските базилики в Ятрус (IV—VI в.). — Археология, XVIII, 1976, кн. 3, 6—22.

Basiliques chrétiennes antiques (IV^{e}—VI^{e}s.) près du village Karanovo, région de Bourgas

B. D. BORISOV

(Résumé)

Au cours de 1976 en rapport avec la construction de canal du système d'irrigation „Tundža moyenne" ont commencé des fouilles de sauvetage du site antique, au nord du village Karanovo, région de Burgas. Par suite de travaux de terrassement durant près de 10 ans ont été étudiés différents secteurs de la localité et établies quatre périodes de construction. La première période s'étend du début du I^{er} jusqu'au milieu du III^{e} s., la deuxième — de la seconde moitié du III^{e} jusqu'à la fin du troisième quart du IV^{e} s., la troisième — de la fin du VI^{e} ou du début même du V^{e} s. jusqu'à la fin de sa première moitié. La quatrième période de construction commence au début du VI^{e} s. après presque 50 ans d'interruption de la vie dans la localité, période dont ne sont découverts aucuns matériaux, et continue jusqu'à la fin du VI^{e} ou jusqu'au début du VII^{e} s. suivant.

Basilique 1 (fig. 1, 2 et 5) représente une petite église à trois nefs à une abside, sans porche. Ses murs sont édifiés de pierres concassées et de spolia soudées avec de la boue. Ses dimensions intérieures sont: 10,50 × 9,60 m. On y pénétrait par deux entrées. La première est située au milieu du mur ouest, tandis que la seconde au mur sud, en forme d'un petit portique. L'abside de l'église a une forme en fer de cheval faiblement exprimée. Sur la base de son type architectural et les trouvailles archéologiques, elle est datée dans le IV^{e} s.

Basilique 2 (fig. 1, 2 et 6) est une église à trois nefs, à une abside avec porche. Elle a un plan trapézoïdal et des dimensions intérieures; 16,90 × 15,50 × 14,30. Son abside a la forme de la basilique 1. Le porche n'est pas divisé et on y pénétrait par deux entrées laterales du mur occidental. Du narthex vers la nef mènent trois entrées pareillement aux basiliques grecques. La basilique se rapporte à la troisième période de construction — la première moitié du V^{e} s.

Basilique 3 (fig. 1, 2, 8) est surélevée au-dessus de la basilique 2. Dans son ensemble elle représente une église à trois nefs, à trois absides avec porche. Ses dimensions sont les mêmes que celles de la basilique 2. Le narthex garde les deux entrées latérales dans le mur occidental. Dans le mur méridional est ouverte une nouvelle entrée, en forme de portique, pareille à l'entrée de la basilique 1. Bien qu' à trois absides, l'église n'a pas pour autant un espace d'autel trièdre et un atrium. Son édification se rapporte au début du VI^{e} s., tandis que sa destruction vers la fin du VI^{e} ou le début du VII^{e} s., lorsque le site a péri sous les coups des invasions slaves.

Plus tard, aux XI^{e}—XIII^{e} s. sur les ruines des basiliques chretiénnes antiques a été édifiée une petite église de cimetière à une nef desservant la population de la localité bulgare médiévale et sa nécropole.

Руническите знаци и надписи от Волжка България и техните дунавски паралели

АЛФРЕД ХАЛИКОВ

Още Б. Д. Греков и Н. Ф. Калинин в своята обобщаваща статия по историята на Волжка България от домонголския период писаха за възможността до приемането на арабската писменост волжките българи да са имали по-архаична руническа писменост[1]. Те посочваха наличието на български изделия с тамги, имащи облик на идеограми, и се позоваваха на съобщението на багдадския писар Абдул-Фарадж, който в своята книга „Росписи наукам", написана в 987—988 г., съобщава, че „българи и нубати (тибетци) употребяват писмената на китайци и мани"[2]. Наличието на доарабска азбука у българите, близка до орхоно-енисейската руника, предполагаха и други изследователи, и по-специално Х. Р. Курбатов[3] и Г. В. Юсупов[4]. За тази цел те се позоваваха главно на отделни знаци, нанесени на сфероконуси от Биляр и на надпис върху дръжката на съд от Прикамието, прочетен и обнародван от П. Мелиорански[5]. В. П. Даркевич, занимал се специално с типологичния анализ на този съд, дойде до убеждението, че той е изработен някъде на изток в Средна Азия не по-рано от VIII в.[6] Изхождайки от това, принадлежността на съда и надписа на неговата дръжка към българите или близките им волго-камски племена е повече от съмнителна. Наред с това внимание заслужава мисълта, изказана още от П. Мелиорански и поддържана от всички следващи изследователи, за сходството на знаците от този надпис с „тамгите на тюркоезичните народи по Волга и в Сибир"[7].

• *Обр. 1. Каменна плоча с рунически надпис от с. Юрино. Fig. 1. Plaque de pierre avec inscription runique du village Urino*

1

В 1958 г. при провеждането на Марийската археологическа експедиция в работническото селище Юрино, Марийска АССР (на Волга 180 км северно от Казан), на мен ми бе предадена неголяма каменна плочка, намерена в това селище в същата година при изкопните работи. На плоската повърхност на плочката има изрязан надпис, състоящ се от два реда — общо 8 букви (обр. 1), който бе прочетен от Е. Р. Тенишев като тюркски[8]. Изследователят датира надписа в X—XI в., отбеляза близостта му с орхонските (таласки) надписи, но подчерта и известно своеобразие. Обаче и тази находка е значително отдалечена от основните райони на разселване на волжките българи и не може да се разглежда като българска.

В 1957 и 1960 г. при изучаването на раннобългарския некропол до с. Болшие Тархани от В. Ф. Генинг и А. Х. Халиков бяха намерени сивоглинени кани от салтовобългарски тип, на дъното на 17 от които бяха открити изпъкнали отпечатъци от знаци, предимно във вид на кръгове, правоъгълници или буквата „Н“ с отдалечаващи се краища (обр. 2)[9]. По-късно както съветските[10], така и българските[11] изследователи отбелязаха определената близост на печатите на тарханските съдове с печатите и знаците от материали в Подонието и раннобългарски материали от Нови Пазар и Плиска в Дунавска България.

Няколко руноподобни знака са открити и на керамични съдове от друг раннобългарски некропол на Волга — Танкеевския, датиран вече в X — началото на XI в.[12] Но те са малобройни — два от тях имат характер на печати по дъната на съдовете (обр. 3_{1-2}), а два са надраскани по техните стени (обр. 3_{3-4}).

Огромен брой знаци-печати (повече от 600) и няколко надписа са открити по дъната, стените и дръжките на глинени съдове при проведените през последните години разкопки на територията на Билярското градище — археологическите останки от столицата на Волжка България в домонголския период (922—1236 г.)[13]. Повече от 400 начертани и надраскани знаци и надписи са намерени на стените на сфероконични съдове, също така открити при изследването на Билярското градище[14]. Поотделно те вече бяха обект на публикации.

На тези знаци ние се спряхме при колективната публикация на билярската керамика в 1976 г.[15] Грънчарските печати от билярската керамика бяха изследвани от М. С. Меркесова, а след това по-цялостно от А. Ф. Кочкина[16]. Сега вече каталогът на колекцията от грънчарски печати на Биляр наброява 686 екземпляра. Те всички представляват релефно изпъкнали изображения с различни размери (обр. 4), разположени предимно в централната част на дъното на съда. Изображенията са единични, т. е. имат вид на отделен знак. А. Ф. Кочкина направи класификация на тези знаци и ги раздели на 28 групи и 57 типа[17]. Голяма част от знаците представляват модификации на рунически знак във вид на буквата „А“ (до 50% от всички печати)[18], който е еквивалентен в руническото писмо на буквата „Б“ или „М“. Като цяло анализът на печатите на билярската керамика даде възможност на изследователката да дойде до извода, че „много от тези печати повтарят знаци от тюркското руническо писмо“[19].

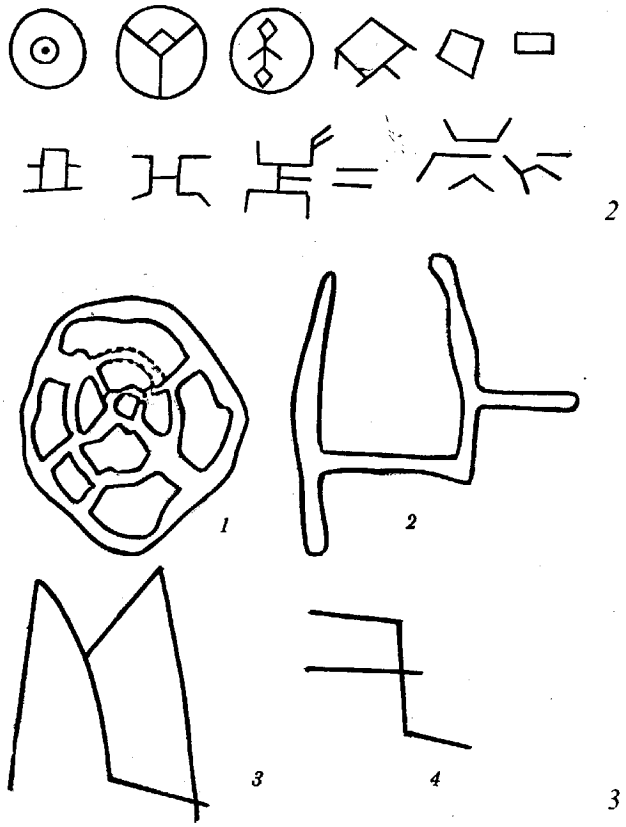

• *Обр. 2. Печати по дъната на съдове от Болше—Тархански некропол. Fig. 2. Sceaux sur les fonds de vases de la nécropole de Bolchie—Tarhanskie*

• *Обр. 3. Знаци върху керамика от Танкеевския некропол (по Е. П. Казаков). Fig. 3. Signes sur céramique de la nécropole de Tankeevsk (d'après E. P. Kazakov)*

За това свидетелствува и анализът на знаците от сфероконичните съдове от Биляр. Наистина почти на всеки сфероконус има знаци, на което обръщаха внимание и нашите предшественици[20]. Сред тези знаци, броят на които е повече от 400, има многочислени и разнообразни варианти. Различават се знаци във вид на свастика в едни или други варианти (обр. 5_{1-9}), проследени върху 23 съда. Интересни и най-многочислени са знаците във вид на обърната или нормално стояща буква „Ш“ (обр. 5_{10-40}), зафиксирани на 72 съда. Любопитни са знаците във вид на вертикални пръчици с излизащи от тях отгоре (обр.

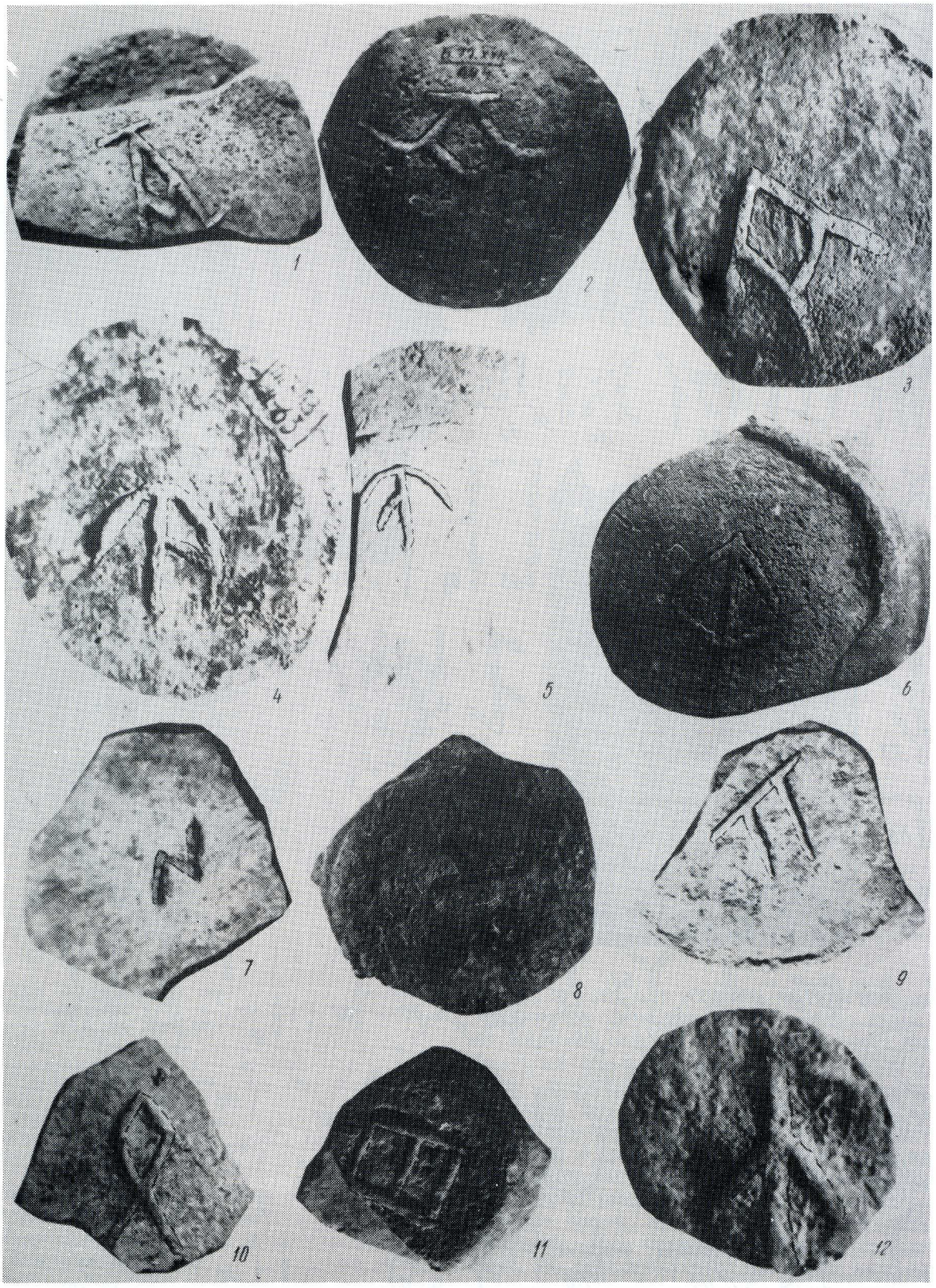

4

• *Обр. 4. Основни видове грънчарски пещи от Билярското градище. Fig. 4. Genres fondamentaux de potier de la cité de Biliar*

5_{41-45} — 6 екз.), от едната страна (обр. $5_{46-47, 53-56, 60}$ — 9 екз.) или от двете страни (обр. $5_{48, 57-59}$) линии. Налице са също така знаци във вид на хоризонтални начупени линии (обр. $5_{52, 63, 64}$), във вид на буквата „Г“ с паралелна дълга линия (обр. 5_{65-68}) или във вид на самостоятелен знак, но с различен

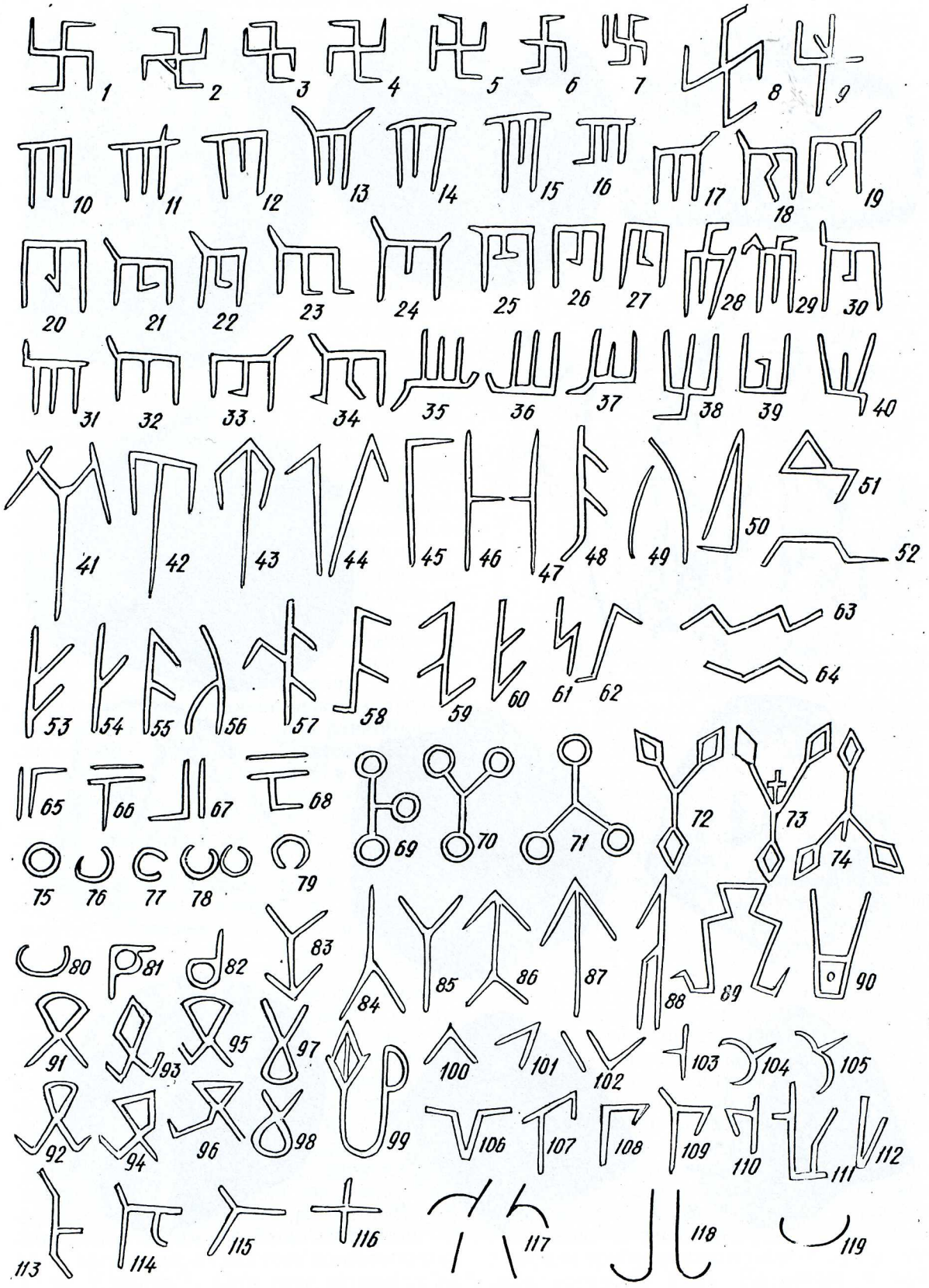

5

● *Обр. 5. Основни варианти на врязани знаци върху сфероконуси от Билярското градище. Fig. 5. Variantes fondamentales de signes incisés sur des cônes sphériques de la cité de Biliar*

6

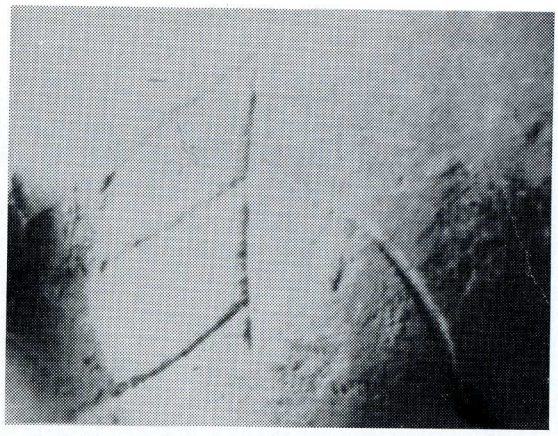

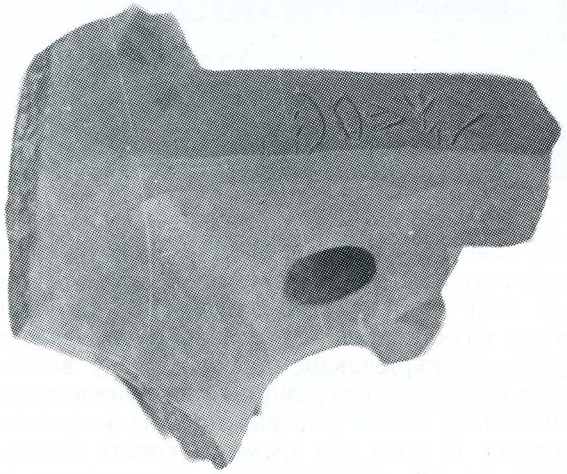

7

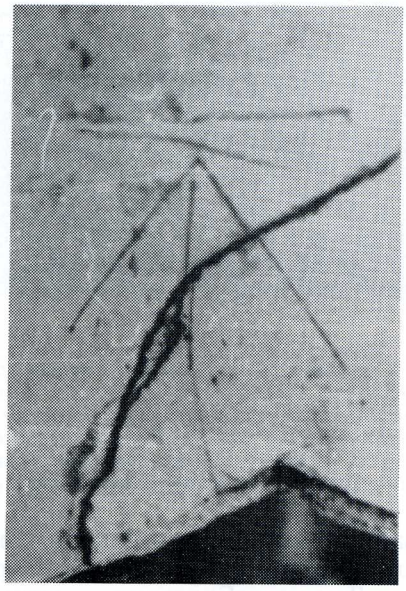

8

• *Обр. 6. Сфероконус от Билярското градище със стилизиран надпис „Булгари". Fig. 6. Cône sphérique de la cité de Biliar avec inscription stylisée „Bulgare"*

• *Обр. 7. Дръжка на съд от XXVIII участък на Билярското градище с рунически надпис. Fig. 7. Anse de vase du XXVIII^e secteur de la cité de Biliar avec inscription runique*

• *Обр. 8. Врязани знаци върху съдове от Билярското градище. Fig. 8. Signes insises sur des vases de la cité de Biliar*

наклон на късата линия (обр. $5_{107-110}$). Има стрелообразни линии (обр. 5_{83-88}), оригинални знаци във вид на затворени (обр. 5_{75}) или незатворени (обр. 5_{76-79}) кръгове, дъги, а също така три кръга или ромба, съединени помежду си с линии (обр. 5_{69-74}). Най-сетне не може да не се отбележи знака, подобен на буквата „Х" със съединена горна или долна част (обр. 5_{91-98}).

Семантиката и може би прочитането на тези знаци все още чака своя изследовател, но ми се иска да отбележа, че повечето от знаците на сфероконусите от Биляр съвпадат или са близки със знаците-печати на билярските съдове (вж. типове 1, 5, 6, 8, 9, 10—12, 18—20, 30—43 по А. Ф. Кочкина; срв. обр. 5). Заедно с това знаците върху сфероконусите са значително по-разнообразни и в редица случаи имат вид на надписи, навярно изпълнени не с руническо, а с геометрическо и силно стилизирано арабско писмо, на което аз вече обърнах внимание. Така например най-често срещаният на сфероконусите знак във вид на буквата „Ш" (обр. 6_{10-40}; обр. 5) ние предложихме да се разглежда като стилизирана дума „блгар" или „болгар"[21]. Това разчитане бе прието и от други изследователи[22].

Твърде важно е и това, че редица знаци от билярските сфероконуси много често и отчетливо се повтарят в руническите знаци,

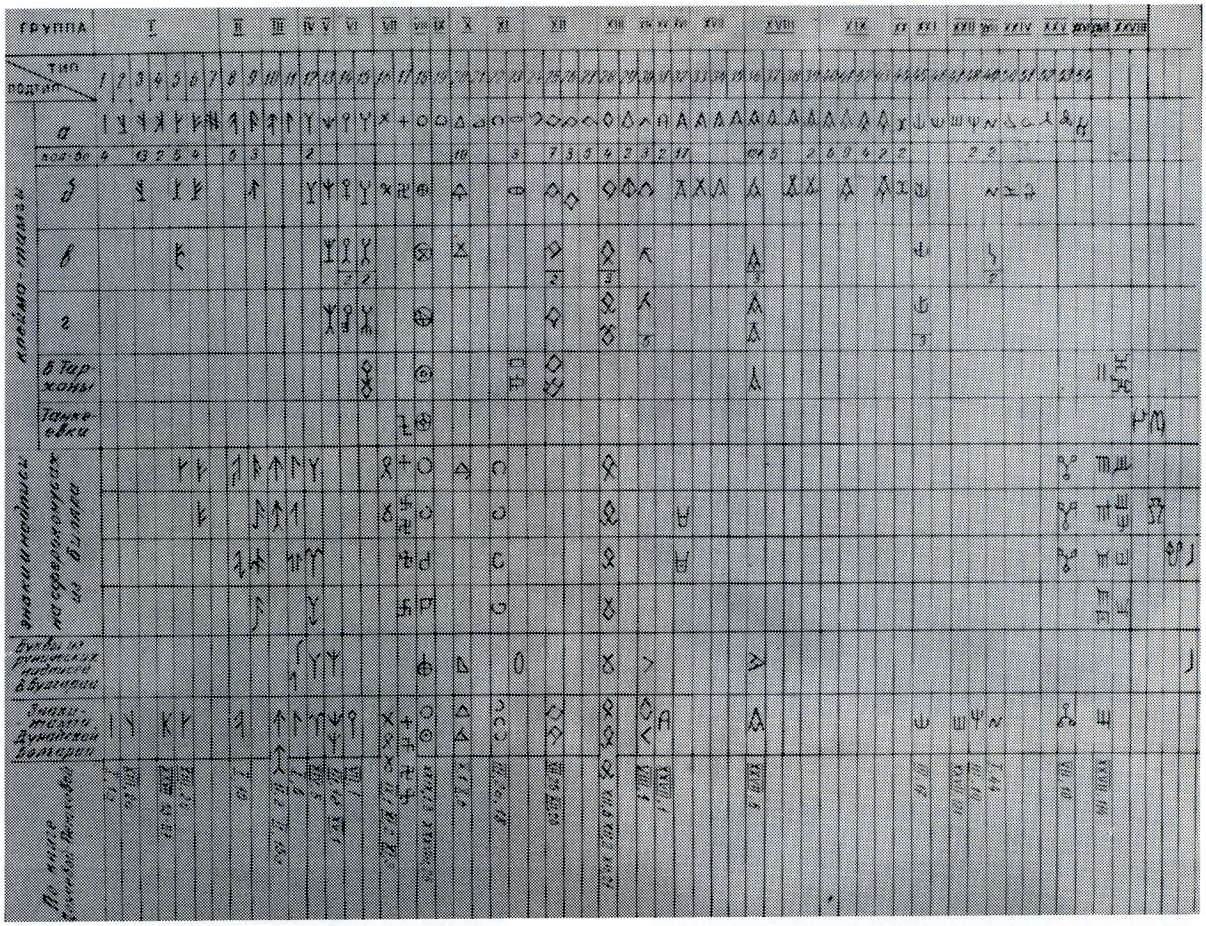

9

• *Обр. 9. Съпоставка на основните и водещите руни от Волжка България (Билярското градище) с паметници от Салтово-Маятската култура и Дунавска България. Fig. 9. Confrontation des runes fondamentales de la Bulgarie de la Volga (cité de Biliar) avec des monuments de la culture Saltovo Maiatska et de la Bulgarie danubienne*

забелязани по камъните на Плиска[23], глинени тухли и съдове от раннобългарските селища в Дунавска България — материали от Плиска, аула при с. Цар Крум и др.[24] Особено близки са знаците във вид на свастика, под формата на буквата „Х“ със съединени горе или долу върхове и други.

Предположението, че волжките българи са използували букви от руническата азбука не само като печати, но и като писменост, се потвърди в последните години от редица интересни находки в Билярското градище. През 1983 г. на XXVIII участък в центъра на градището, в района на сграда Н 1, датирана в предмонголско време (XII—XIII в.), беше намерена масивна глинена дръжка от типа кана-тринод. На горната плоскост на дръжката, имаща в профил зооморфна (във вид на стилизирана глава на лос) форма, е врязан надпис от 5 букви и два диакритически знака (обр. 7). Публикувалата надписа А. Ф. Кочкина го чете като „as tat“, т. е. „да опитам храната“ или само „храната“, макар и да допуска възможността за четене „tajna“ или „кисело мляко“[25]. Но ако буквата се чете като „М“, то е възможен и друг превод „as maje“ или „масло за супата“. Но във всеки случай пред нас е извънредно важен факт, потвърждаващ запазването у волжките българи на традициите на руническата писменост почти до края на домонголския период. И това във времето, когато българите от IX—X в. активно възприемат и използват арабското писмо[26].

За това, че такива начертани или надраскани надписи с рунически букви не били изключение, а твърде обикновено дело, свидетелствуват находки от същото Билярско градище и други съдове с руноподобни знаци на стените (обр. 8), както и наличието на близки по тип знаци и къси надписи върху други предмети, в частност върху лопатки[27].

В заключение ще отбележим, че получените при разкопките материали очертават в Средното Поволжие и Долното Прикамие особен район на използване на руническото писмо, а следователно и азбука, които, от една страна, се сближават с орхоно-енисейските руни, а, от друга — с руническото писмо и знаци от салтово-маяцката култура, в т. ч. и с раннобългарските руни от Подунавието (обр. 9). При това възможно е да се предположи, че за сравнението на руните от Волжка и Дунавска България са

налице по-широки паралели, макар като цяло руните от Волжка България, Дунавска България и салтово-маяцката култура да съставляват несъмнено единен кръг. Очевидно традициите на руническото писмо са били създадени в салтово-маяцка среда около VIII в. и след това са били възприети както в Дунавска, така и във Волжка България. Тук те въпреки създаването в Дунавска България на собствена писменост през IX в. и активното внедряване във Волжка България през IX—X в. на писменост на основата на арабската графика са се запазили доста дълго време.

[1] Б. Д. Греков, Н. Ф. Калинин. Булгарское государство в домонгольское завоевание. — Материалы по истории Татарии, вып. I. Казань, 1948, с. 178.
[2] А. Я. Гаркави. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, с. 237.
[3] Х. Р. Курбатов. Доарабский алфавит волжских булгар. — Журн. Совет эдэбияты, 1957, 10, 112—117.
[4] Г. В. Юсупов. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.—Л., 1960, 43—44.
[5] П. Мелиоранский. Небольшая орхонская надпись на серебрянной кринке Румянцевского музея. — Записки восточного отделения Российского археологического общества. Т. 15. СПб., 1904.
[6] В. П. Даркевич. Художественный металл Востока. М., 1976, с. 9.
[7] П. Мелиоранский. Цит. съч., с. 22.
[8] Э. Р. Тенишев. Камень с рунической надписью из Юрьева. — Лингвистический сборник. Ташкент, 1971.
[9] В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранные болгары на Волге. М., 1964, 39—40.
[10] С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, 126—127, рис. 32.
[11] Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България (VII—X в). С., 1980.
[12] Е. П. Казаков. Знаки и письмо ранней Волжской Болгарии по археологическим данным. — СА, 1985, кн. 4.
[13] А. Х. Халиков. Столицата на Волжка България от домонголско време. — Археология, 1973, кн. 1.
[14] А. Х. Халиков. Сфероконические сосуды. — В: Посуда Биляра. Казань, 1986.
[15] Г. В. Григорьева, Л. С. Терехина, Н. А. Терехина, А. Х. Халиков. Гончарная керамика Билярского городища (по материалам раскопок 1967—1971 гг). — Исследования Великого города. М., 1976, с. 191, рис. 91.
[16] А. Ф. Кочкина. Гончарные клейма Билярского городища. — Средневековые археологические памятники Татарии. Казань, 1983.
[17] Пак там, с. 75.
[18] Г. В. Григорьева и др. Цит. съч., с. 191; А. Ф. Кочкина. Цит. съч., 79—80.
[19] А. Ф. Кочкина. Цит. съч., с. 87.
[20] З. Виноградов. Сфероконические сосуды с узким горловым отверстием. — Казанский музейный вестник, 1922, бр. 2; Г. В. Юсупов. Цит. съч.; Р. М. Джанполадян. Сфероконические сосуды из Двина и Ани. — Археологические памятники Армении, 12. Ереван, 1982.
[21] Е. П. Казаков, А. Х. Халиков, Е. А. Халюкова. Биляр. — Археологические открытия 1967 г. М., 1968, с. 133.
[22] Р. М. Джанполадян. Цит. съч., с. 22.
[23] С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 153.
[24] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., 29—30.
[29] А. Ф. Кочкина. Руническое знаки на керамике Биляра. — Советская тюркология, 1985, кн. 4, с. 79.
[26] Г. М. Давлитшин. О писменности населения Волжской Булгарии домонгольского периода. — Сборник аспирантских работ. — Гуманитарные науки. История. Педагогика. Казань, 1977.
[27] А. Ф. Кочкина. Руническое знаки..., рис. 2.

Les signes et les inscriptions runiques de la Bulgarie de la Volga et leurs parallèles danubiens

A. HALIKOV

(Résumé)

Au cours des années 70—80, grâce aux études archéologiques approfondies de la cité de Biljar-vertiges de la capitale de la Bulgarie de la Volga pendant le Xe – XIIIe s. a été découvert un matériel interessant concernant l'écriture runique bulgare antique sous forme de sceaux, de signes et d'inscriptions nombreux, imprimés ou tracés sur les parois et sur d'autres endroils de vases d'argile. Analysant brièvement ces matériaux, l'auteur aboutit à la conclusion qu'il y a ressemblance entre bien de ces signes et sceaux avec les lettres de l'écriture orhono-enissej. Il souligne en même temps certaines parlicalarités importantes rapprochant les runes biljar et autres runes de volgo-bulgare avec les runes de la culture de Saltovo-Majatch et avec des matériaux des monuments archéologiques du Premier royaume bulgare.

Критика и рецензии

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ, МАРИЯ ЧИЧИКОВА. КЪСНОАНТИЧНАТА ГРОБНИЦА ПРИ СИЛИСТРА. С., Български художник, 1986. 120 с., 20 цветни, 49 черно-бели илюстрации, 8 графични схеми и чертежи

От откриването на украсената със стенописи гробница в Силистра през 1942 г. до наши дни са изминали повече от четири десетилетия. През тези години излязоха няколко статии, посветени на силистренските стенописи: ще отбележим както приноса на А. Фрова и Д. П. Димитров, така и мненията на някои от големите изследователи на късната античност — М. Борда, Р. Бианки-Бандинели, А. Грабар и др. Така че книгата, в която са съчетани изследванията на покойния акад. Д. П. Димитров и коментара на М. Чичикова, съобразен с новите археологически открития и съвременните иконографски проучвания, не е замислена като монография, въвеждаща в проблемите на вече познат паметник. Напротив, това е труд, в който освен подробното описание е направена равносметка на резултатите в изучаването на паметника, с наблягане на въпросите за неговото съдържание и датировка.

Основната иконографска схема, както отбелязват авторите, е процесията от прислужници (или дарители), насочваща се в симетричен ред към централната господарска двойка. М. Чичикова правилно посочва, че предложената от Л. Шнайдер сполучлива интерпретация на композицията като периодично повтарящ се церемониал би трябвало да бъде изведена на по-широк фон. Специално би трябвало да се изтъкне есхатологичният смисъл на изображенията, който естествено произтича от предназначението на паметника. Той е кодиран в символиката на много детайли — например в ловните сцени, нарисувани върху свода: те не само илюстрират едно изпълнено с приятни занимания ежедневие, но същевременно символизират надеждата в победата над смъртта.

Периодично повтарящият се церемониал (ако приемем формулата на Л. Шнайдер) има ясна историческа основа: реалната сватба на господарите. Много детайли ни насочват към нея: птиците на Юнона над главите на съпрузите, покритата с воал коса на господарката, цветето в ръката ѝ, свещниците, процесията от прислужници, носещи тоалетните принадлежности и дрехите, необходими за сватбения ритуал (изкъпване и обличане). В такъв случай ще бъде уместно да тълкуваме свитъка в ръцете на господаря като брачен договор (предложено от B. Andreae, вж. бел. 39 в книгата на Д. П. Димитров и М. Чичикова) — залог за concordia на съпрузите както в земния, така и в отвъдния живот. В смисъла на тази интерпретация силистренските изображения съответствуват напълно на идейната програма на ковчежето на Пройекта[1].

Но и мнението на А. Фрова, че този свитък символизира авторитета на високопоставения господар, също има своите исторически основания. Можем да предположим, че собственикът на гробницата е бил от онези мъже, за които реформите на Диоклециан и твърдата икономическа политика на Константин са отворили пътя за забогатяване и обществено издигане. Именно хора с неговите възможности са строяли големите вили с амбициозни декоративни програми, характерни за стопанския живот на късната империя (III—IV в.)[2]. Сред тези вили са Пиаца Армерина в Сицилия, чиито мозаични образи са особено близки на силистренските, вилата при Gamzigrad в Югославия, а в България — вилата в кв. Филиповци, София, вилата при Костинброд (която е още в процес на проучване), и др.

Други две гробници, намерени на територията на България, имат подобна декоративна система: в пловдивската, открита на ул. „Граф Игнатиев" през 1926 г., е изобразено „Погребално угощение върху клине"[3], а в Осеновската, открита през 1973 г., са изобразени господарят и господарката, фланкирани от прислужници и воини[4]. Но и в другите балкански провинции са открити гробници, в които декоративната програма включва изображения на господари и прислужници, най-често дапифери (прислужващите на богатите трапези): гробницата от Бешка до Нови Сад (прибл. 330—340 г.), гробницата от Чалма до Сремска Митровица (ант. Сирмиум), датирана в четвъртото-петото десетилетие на IV в., както и една непубликувана още гробница от Виминациум (Костолац) — и трите паметника са в границите на Югославия[5]; нека добавим и гробницата на Евсторгий от Солунския некропол, която С. Пелеканидис датира в константиновия период[6]. Така се очертава една значителна група от стенописани гробници с подтипове на една обща иконографска програма — процесия на прислужници към техните господари.

В иконографски, стилов и смислов план силистренските стенописи са близки на мозайките от вилата Пиаца Армерина, особено тези във вестибюла на баните, датиращи от първата четвърт на IV в.[7], ковчежето на Пройекта от средата на IV в.[8] и мозайката на господаря Юлий в музея Бардо — Тунис, от края на IV в.[9]

Всички изброени дотук паметници образуват характерна група, в която с особена яснота се проследява развитието на стила през преходния период, раждането на художествения език, който един век по-късно вече отразява всички типични особености на ранновизантийското изкуство. Освен това те ни дават достатъчно солиден аргумент за датирането на силистренската гробница във време, по-ранно от предложената в новата книга датировка.

Поставянето на силистренските стенописи в по-ограничени времеви граници несъмнено минава през много колебания, през много сравнения с паметници, датиращи от различни десетилетия на IV в. Тези колебания са отразени в подробната библиографска справка на новата книга. Би могъл да бъде добавен трудът на Владимиро Дориго за късноримската живопис, в който на силистренските стенописи са посветени няколко страници[10]. Вл. Дориго дава грешна информация, че гробницата е открита от А. Фрова, но идеите му за паметника заслужават внимание. Той предлага датиране на стенописите в 360—380 г. (с. 225), като ги свързва едновременно с традициите на римската провинциална култура и с идеала на Константинополското изкуство от края на IV в. (с. 227). Вл. Дориго отбелязва датировката на А. Фрова (ранен IV в.), на Р. Бианки-Бандинели (средата на века, до 376—378 г.) и на Карло Вердиани, който в един непубликуван ръкопис от 1946 г. предлага последните десетилетия на IV в.[11] Това са и трите основни варианта за датирането на силистренските стенописи: константиновата епоха, средата на IV в. до готската война от 376—378 г. и последните десетилетия на IV в.

Именно последната датировка се поддържа от авторите на новата книга за силистренската гробница.

Тезата на Д. П. Димитров и М. Чичикова е изградена върху сравнение с фигурата на „роба от готски произход" с изображенията върху мисориума (388) и обелиска на император Теодосий I. Основен аргумент е прическата на този роб, която е от пажески тип — дълга коса с бретон. Както посочват авторите, тази прическа се среща и по-късно. Към дадените от тях примери (с. 78) може да бъде добавено изображението върху фол. 100 v на Вергилиус Романус от Ватиканската библиотека, датиращо от късния V в.[12] Но съществуват и по-ранни изображения на този тип прическа. В едно свое изследване за *paedagogiani* Жанин Балти достига до извода, че тази прическа не е свързана с определена мода, а минава от римската във византийската епоха като белег на почетна служба[13]. Носят я любимите роби, тези, които придружават господарите при техните разходки и пътешествия, или които прислужват на богатите им трапези виночерпии и *dapiferoi*. От Сенека (Писма 47,7; 123, 7) и Марциал (Епиграми III, 53, 29—31) през Юлиан (Мизопогон, 350[d]) и Амиан Марцелин (XXVI, 6, 15; XXIX, 3,3) до Дигестите (XXXII, 7, 12, § 32) тези роби се описват като богато облечени и дългокоси момчета, съставляващи кортежите на господарите си. Затова пажеската прическа не би могла да бъде сигурна хронологическа опора.

Търсенето на готските сънародници на изобразения в Силистра роб сред личната гвардия на Теодосий I също не дава абсолютни хронологически граници, тъй като Амиан Марцелин (XX, 8, 13) пише, че по времето на император Юлиан вече има много германци в училищата за свободни *scholae*, което означава, че те са навлезли в обществения живот на империята още от първите готски нападения в края на III в. н. е.

В търсенето на възможно най-точната датировка авторите на книгата за Силистренската гробница правилно се насочват към анализа на отделни детайли. Този метод е предопределен от липсата на археологически инвентар при откриването на паметника. Добра информация дават прическите. Вече бе коментирана една от тях, но и от другите могат да се изведат хронологически опорни точки. Едната е прическата на прислужницата с тоалетната кутия, която е от типа „Scheitelzopf" (плитка, завита на темето), въведена в мода в средата на III в. н. е., носена и от императрица Елена (ум. към 329 г.), но отново върната в края на IV в. и носена например от Елия Флацила, жената на Теодосий I[14]. Това означава, че хронологическите рамки, в които се вмества този тип прическа, са доста широки и биха могли да подкрепят датировката както в константиновата, така и в теодосиевата епоха. И все пак константиновият период изглежда по-подходящ, тъй като в паметниците от това време намираме най-подходящите аналогии: прическите на господарките от гробницата в Бешка или от мозайките на вилата Пиаца Армерина.

Прическата на господаря се вмества в по-тесен хронологически отрязък — периода на Тетрархията и Константиновото царуване. Косата е къса, оформена отпред във формата на обърната буква „омега" (ω). Същата прическа има господарят от гробницата в Бешка[15]. На тази дължина на коса съответствува обикновено много къса брада, а понякога брада въобще липсва[16]. Предаването на веждите чрез къси наклонени чертички отразява практиката в скулптурните портрети от посоченото време[17].

Все още малко е коментирана забрадката на господарката. Тя изглежда е двойна и покрива почти изцяло косата. От една страна, бихме могли да направим връзка с изображенията на воалирани жени, често срещани в паметниците от Сирия и Египет, и да правим догадки за етническата принадлежност на господарката. Но, от друга страна, към 400 г. както отбелязват някои автори, жените започват да покриват косите си изцяло с тънки шалове-забрадки. В VI в. тази мода се налага сред дворцовите дами: до наши дни е достигнал един съвършен портрет от Константинопол от първата четвърт на VI в., днес в Метрополитен Музеум[18] — косата на жената е обхваната изцяло от два тънки воала, като начинът на забраждане се доближава значително до изображението в Силистренската гробница. Този факт не ни дава много голяма сигурност, но поне отново ни доближава до горната граница на IV в.

В заключение може да се каже, че проблемът за датирането на силистренските стенописи върви към своето изясняване. За това допринесоха най-новите изследвания на други важни, и дори основни паметници, като мозайките от Пиаца Армерина или стенописаните гробници в Югославия, намерени предимно по лимеса, или ковчежето на Пройекта. Именно към тях трябва да бъдат присъединени силистренските стенописи, а не към Теодосиевия мисорий, който е типичен образец на теодосиевия стил с неговото ново отношение към формата, към пластичното изграждане, различно от това на константиновия „класицизъм". Затова бихме предпочели датировката на Силистренската гробница да се насочи към първата половина на IV в. с възможно уточняване във втората четвърт на века. Публикуването на данните от разкопките на античните некрополи на Силистра ще даде допълнителна и сигурна подкрепа на датировката на гробницата.

Новата книга за силистренските стенописи има още едно голямо достойнство — нейният богат илюстративен материал, в който са включени 20 цветни и 49 черно-бели снимки, направени от Д. П. Димитров и Константин Танчев, и 8 графични схеми и чертежи, изработени от архитект Георги Берберов. Снимките дават много добра представа за рисунъка, колорита и техниката на стенописите. Интересни са сравненията на по-стари (автор Д. П. Димитров) и по-нови (автор К. Танчев) снимки, от които се вижда промяната в състоянието на паметника (срв. ил. 25 и 26). Един по-подробен коментар в този смисъл би допълнил ценните фотографски съпоставки. Някои малки грешки са се появили вероятно при препечатванията на текста: ил. 34 отразява изображение на северната, а не на западната стена; на с. 57 е споменат хипогей, известен като хипогей на Trebius Justus, а не Gustus, което представлява грешно напечатана италианизираща форма Giusto.

Новата книга за Силистренската гробница отговаря на една необходимост в нашата историческа наука. Тя не само представя съвременното състояние на изследванията върху стенописите на този важен късноантичен паметник, но същевременно ги популяризира чрез многобройните качествени фотографии. Трябва да отбележим специално приноса на ст. н. с. к. и. н. Мария Чичикова, която е положила много усилия да осъществи замисъла на акад. Д. П. Димитров и чрез тази книга да отдаде почит на неговия принос в изучаването на античното художествено наследство в българските земи.

ЮЛИЯ ВЪЛЕВА

[1] E. Barbier. La signification du cortège représenté sur le couvercle du coffret de Projecta. — Cahiers Archéologiques, 12, 1962, 7—33; Д. П. Димитров, М. Чичикова. Цит. съч., 62—63.

[2] R. J. A. Wilson. Piazza Armerina. London, 1983.

[3] Ю. Вълева. Сцената Погребално угощение в Пловдивската гробница. — Проблеми на изкуството, 1985, кн. 2, с. 46 сл.

[4] Ал. Минчев, П. Георгиев. Късноантичната гробница при Осеново. — ИНМВ XVII, 1982, с. 9 сл.

[5] S. Djuric. The Late Antique Painted Tomb from Beška. — Зограф, 16, 1985, 1—18.

[6] S. Pelekanidis. Gli affreschi paleocristiani ed i più antichi mosaici parietali di Salonicco. Ravenna, 1963.

[7] R. J. A. Wilson. Op. cit., p. 13 sq.

[8] Age of Spirituality. Catalogue of the exhibition at the Metropolitan Museum of Art. New York, 1979, n. 310, p. 330.

[9] Ibid., p. 270, fig. 32.

[10] Wl. Dorigo. Late Roman Painting. London, 1971.

[11] C. Verdiani. L.'Ipogeo di Durostorum e pitture nelle Provincie Orientali dell'Impero Romano. Padua, 1946 (цитирано по Вл. Дориго).

[12] J. Balty. Paedagogiani-pages, de Rome à Byzance. — Rayonnement grec. Hommages à Charles Delvoye. Bruxelles, 1982, pl. XXIX, fig. 4.

[13] Ibid., passim et p. 312 — към тази статия ме насочи М. Чичикова.

[14] Age of Spirituality. Op. cit., n. 14, p. 21; n. 20, 26—27; Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung im Liebieghaus. Museum alter Plastik. Frankfurt am Main, 1984, p. 41 sq., fig. 7, n. 22, 401—402; n. 54, p. 444; n. 64, p. 458.

[15] S. Djuric. Op. cit., 15—16 и лит.

[16] M. Bergmann. Zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr. — In: Spätantike und frühes Christentum. Op. cit., fig. 31—32; n. 25, 405—406; n. 32—35, 414—418; Age of Spirituality. Op. cit., fig. 2.

[17] Age of Spirituality. Op. cit., n. 272, 292—295.

[18] E. Kitzinger. Byzantine Art in the Making. London, 1977, p. 28—29.

Международен конгрес „Медната епоха в Европа“

От 15 до 18 октомври 1987 г. във Виареджо (Италия) се състоя международен конгрес по проблемите на енеолита на Европа. Същевременно това бе и 15-ото заседание на комисията по проблемите на енеолита в Европа. Организатори на конгреса бяха Музеят А. К. Бланк във Виареджо и общината в същия град. Те си бяха поставили за задача да осъществят една среща между водещите праисторици на Европа и Италия, на която да бъдат докладвани в синтезирана форма последните постижения в изследването на енеолита на Европа и да се направи опит за доближаване на становищата по този период.

В работата на конгреса взеха участие учени от Англия, България, Гърция, ДДР, Испания, Полша, Съветския съюз, Унгария, Франция, ФРГ, Чехословакия, Югославия и около 100 археолози от Италия.

Многобройните доклади (20 на брой) бяха групирани по секции. В рамките на първата секция „Енеолит на Изт. Европа и Балканския полуостров“ Е. Н. Чертых (Москва) представи състоянието на проучванията върху Триполската култура и съседните ѝ степни, номадски общества от типа на Хвалинската култура, Мариупол, Среден стог и др. Той разгледа и въпросите, свързани с разпространението на ямната култура, и обърна внимание върху несъстоятелността на модната тенденция всички могилни погребения от III хилядолетие в Европа да бъдат приписвани на тази култура и да се правят изводи за присъствието на носителите ѝ. Х. Тодорова изнесе обобщителен доклад върху каменомедната епоха в България. На фона на забележителните находки от този период бяха дадени основните обществено-икономически характеристики на епохата на енеолита и бе обърнато внимание върху очертаващата се именно през този период неравномерност в нивото на развитие не само в рамките на Балканския полуостров, но и в цяла Европа. В дискусията бе подчертано съществуването на Западна Европа и Италия през V хил. пр. н. е. от Балканския полуостров. Върху енеолита на Югославия бе представен доклад от Н. Тасич и Б. Брукнер. Подчертано бе, че Централнобалканската зона е част от Балкано-карпатската металургическа провинция. Началото на системен добив на мед тук се отнася към фазата B_2/C_1 културата Винча, но количеството на метала на този етап е все още твърде ограничено.

Във втората секция „Енеолит на Средна Европа“ докладите на Н. Калиц (Унгария), М. Бухвандек, Е. Плеслова и Б. Новотни (ЧССР) и Я. Махник (Полша) дадоха представа за появата и развитието на първите средноевропейски култури, познаващи медта. С отдалечаването от границите на Балкано-карпатската металургична провинция проличава едно съществено изоставане в икономиката на културите. Това намира ясно отражение и в днес употребяваната от археолозите терминология. Така например културният хоризонт Черновода III — Баден, бива интерпретиран като ранна бронзова епоха (в България), енеолит (Източна Средна Европа), преходен период (Румъния) и късен неолит (Зап. Средна Европа и Алпите). В дискусията бе обърнато внимание на усложненията, произтичащи от тези терминологически различия, но не бяха направени конструктивни предложения за преодоляването им.

В рамките на третата секция „Енеолита на Алпите и Северозападна Европа“ бяха изнесени редица колективни доклади, които показаха, че металургията в този район възниква едва след заникването на Балкано-карпатската металургична провинция, а именно през IV хил. пр. н. е. Културата Фин от този период е особено богата откъм метални изделия, но тяхната типология се различава коренно от тази на Балкано-карпатската металургична провинция. Водещи метални форми са камата, плоското длето, очилатата висулка, спираловидната гривна и златната кръгла букелна пластина.

Докладите от четвъртата секция обхващаха енеолита на Англия, Франция и Испания. Те показаха, че енеолитизацията на най-западната периферия на Европа е едно още покъсно явление. Същинският енеолит тук се разгръща едва през втората половина на III хил. пр. н. е., когато възниква мощният културен хоризонт на културата на Камбановидните чаши (Кампаниформе). Разпространението на тази култура от Прибалтика до Сицилия всъщност бележи кулминацията на енеолита на Западна Европа, който приключва със заникването на това културно явление.

Шест обобщителни доклада бяха посветени на енеолита на Италия, който датира също твърде късно. Италианските праисторици отнасят неговото начало към времето на ранната бронзова епоха у нас. Многобройните проучени обекти се намират в пещерите, относително високо над морското ниво, и представляват в преобладаващата си част гробове или култови съоръжения. Сред изнесените доклади особено се открояваше този на проф. Бернабо Бреа, който съдържаше обширен синтез на развитието на Сицилия и Еолските острови през разглеждания период. Той засегна и въпросите, свързани с присъствието на палестински преселници през етапа Протонураги (2400 г. пр. н. е.) и развитието на една цивилизация от протоурбанен тип. Найголям интерес предизвикаха съобщенията за многобройни новооткрити стели и цели менгирни системи в Сардиния и Италия. Антропоморфните стели тук еднозначно се свързват с културата на Звънцевидните чаши и с някои от етапите на културата Баден. Те се отнасят към първата половина на II хил. пр. н. е. Комплексите съдържат класически долмени, погребения в каменни кутии с рисунки по стените, могили с каменни площадки и кръгове, както и скални гравюри. Те имат много общи черти с подобни съоръжения от територията на Кавказ — в културата Кеми-Оба. От докладите стана ясно, че става дума за единен Европейски хоризонт на антропоморфните стели, който трудно може да бъде приписан на отделен етносносител.

В рамките на конгреса бе устроена и кръгла маса по въпросите на терминологията и хронологията. Възприето бе всички датировки по метода C_{14} да бъдат калибрирани, при което от българска страна бе обърнато внимание върху необходимостта от критичен подход към тези дати. Що се отнася до понятията „Медна епоха“, „Халколит“ и

„Енеолит“, бе отбелязана необходимостта от уточняване на съдържанието на тези синоними в съгласие с изискванията на съвременната културна антропология и културология. Предвид фундаменталното значение на тези въпроси, бе подчертана нуждата от по-задълбочени методологически разработки в тази област.

Наред с докладите организаторите на конгреса дадоха възможност на всички археолози да участвуват в една изложба със свои постерни табла. Над 40 постера бяха изложени в отделна зала. На тях бяха показани със снимки, рисунки, планове и диаграми резултатите от проучванията на основните енеолитни обекти в Италия и някои други европейски страни. Особено младото поколение археолози, което нямаше възможност да участвува в работата на конгреса с доклади, използува много успешно тази форма на работа, за да представи резултатите от своите изследвания по един твърде убедителен и впечатляващ начин. Трябва да се подчертае изключителната полза от тази нова форма на онагледяване на археологическите постижения. Тя даде възможност на всички участници да се запознаят с най-новите, непубликувани резултати в областта на проучванията на европейския енеолит и да обсъдят стратиграфските профили и показаните планиметрични данни и диаграми.

Като цяло трябва да се отбележи, че проведеният във Виареджо конгрес бе едно представително международно мероприятие с реални научни резултати. Непосредствената обмяна на знания и нова информация върху един тесен кръг от проблеми (в случая епохата на енеолита) се очертава днес като най-резултатната форма на научни контакти, форма, която тласка осезаемо напред научното мислене.

Х. ТОДОРОВА

Вдъхновен изследовател на античната археология в България

(По повод 70-годишнината на ст. н. с. I ст. Теофил Иванов)

Да се пише за ст. н. с. I ст. Теофил Кръстев Иванов не е лесно. В продължение на четири десетилетия неговата многостранна научна и научноорганизационна дейност е тясно свързана с развитието на Археологическия институт с музей при БАН. Той е от онези специалисти, които активно се включват в следдеветосептемврийското преустройство на археологическата наука в България още с постъпването си на работа в Института през 1945 г.

Теофил Иванов е роден на 31 юли 1918 г. в София. Произхожда от работническо семейство. През 1937 г. завършва като първенец III мъжка гимназия в София. Интересите му към класическата древност го насочват към класическа филология в Софийския университет „Климент Охридски“. Това е времето, когато класическата филология бележи върхови постижения и голямо обществено признание. Той е от малцината, които имат щастието да бъдат ученици на такива бележити учени като професорите Александър Балабанов, Димитър Дечев, Гавраил Кацаров, на младите тогава Владимир Георгиев и Борис Геров. Така той има възможност да усвои най-добрите постижения на българската класическа школа от 30 — 40-те години на нашия век и израсне в по-нататъшната си дейност като един от нейните приемници и продължители. Т. Иванов не се задоволява само с университетските си знания. Чрез конкурс през 1943 г. специализира класическа археология във Виенския университет. След завършването и той ще се посвети на научна и научноорганизационна работа в Археологическия институт с музей. Там той ще премине през всички етапи на научното поприще до „ст. н. с. I степен“. За изследването на керамиката от Аполония през 1968 г. му бе присъдено званието „к. и. н.“. На базата на хиляда гроба с богат и разнообразен погребален инвентар Т. Иванов успя да установи произхода и прецизира датировката на гръцката керамика от българските земи. Това изследване е солидна база за проучвания с други аспекти на живота и културата на Западното Черноморие. Неговите интереси към класическата култура в българските земи имат своите прояви в още редица публикации на важни находки от музеите във Варна и София, на тракийски могилни погребения в Одесос, Асеновград, с. Скалица, Ямболско.

С научна компетентност Т. Иванов се заема най-вече с изследването на градовете през римската и ранновизантийската епоха в България. В продължение на много години той влага сили и знания в археологическото разкопаване на Сердика, Абритос, Никополис ад Иструм, Ескус, Германия. Под негово ръководство е разкрита значителна част от форумния комплекс на Улпия Ескус при с. Гиген: храмовете на Капитолийската Троица (Юпитер Оптимус Максимус, Юнона и Минерва), Гражданската базилика с няколко преустройства и среден кораб на два етажа, като горният етаж се състои от две успоредни редици от по 25 варовикови стълба, чиито вътрешни страни имат релефни изображения на „Кариатиди“. В югоизточния край на комплекса е разкрит и изцяло

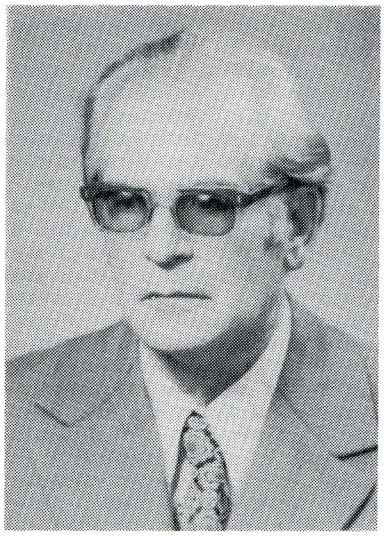

проучен храмът на Фортуна от времето на император Комод (191—192). В тясно сътрудничество с арх. Ю. Фърков е направена сполучлива реконструкция на целия форумен комплекс. Едно от големите открития в Ескус и лична заслуга на Т. Иванов е разкриването, интерпретацията и датировката на подовата многоцветна мозайка в една голяма обществена сграда. В централната част на мозаичното пано е изобразена сцена от неизвестна до 1948 г. комедия „Ахейци“ на прочутия атински комик Менандър (342—291 г. пр. н. е.). По такъв начин се обогати литературното наследство на Менандър и на Новата атическа комедия.

С прекъсвания от 1945 до 1985 г.

Т. Иванов ръководи разкопките в Никополис ад Иструм при дн. с. Никюп, Великотърновско. От особено значение са резултатите от археологическите проучвания след 70-те години, когато беше изследван комплексът на агората: магазини, ареата на градския площад, четирите портици в йонийски стил, Гражданската базилика, булевтерионът, одеонът и други обществени сгради.

Според писмените извори през 250—251 г. в околностите на римския кастел (по-късно град) Абритус е станало кръвопролитно сражение между римляните и нахлулите от север готи, което завършило с поражението на римляните. В него загинали римският император Траян Деций и синът му Херений. Градът се търсеше на различни места в дн. Североизточна България. По време на спасителни разкопки във връзка с изграждането на Пеницилиновия завод край Разград откриването на един варовиков жертвеник с латински надпис с името на кастела Абритус през 1954 г. позволи на Т. Иванов да локализира Абритус при м. Хисарлъка, на 1 км източно от Разград. Четвърт век по-късно, на 1,5 км от м. Хисарлъка беше намерена милиарна колона с латински надпис, посветен на император Филип Араб и на сина му цезаря Филип (245—247). В него за втори път се споменава името на Абритус. По този начин локализирането му беше потвърдено.

Резултатите от многогодишните изследвания на укрепителната система и топография на Абритус бяха обобщени в т. I Абритус.

Т. Иванов влага знанията и неудържимата си енергия за разкриването на източната страна на форума на Сердика (София) през 1952—1954 г. По-късно той провежда разкопки и на римския кастел Германия (по-късно град Германия) при Сапарева баня, родно място на пълководеца Велизарий, през управлението на византийския император Юстиниан (527—565) и определи типографския обхват на кастела.

През лятото на 1960 г. при спасителни разкопки в центъра на Сандански Т. Иванов откри епископска базилика с многоцветни подови мозайки, между които една със строителен надпис с ценно съдържание за историята на града от раннохристиянската епоха. На него се дължи проучването на светилището на Саленския бог, изобразяван като Тракийски конник. То се намира североизточно от северната крепостна стена на римския град при Сандански.

Проф. Иванов се включва в организирането на първите международни археологически разкопки на Долнодунавския лимес на територията на НР България. От 1958 до 1968 г. на него е поверено ръководството на българо-източногермански проучвания на римския и ранновизантийския кастел Ятрус при с. Кривина, Русенско. Те се превърнаха в школа за подготовка на висококвалифицирани млади научни работници от ГДР, повечето от които станаха кандидати, а някои и доктори на науките.

От 1975 г. Т. Иванов чете лекции в Приложния факултет на Висшия институт за изобразителни изкуства „Николай Павлович" в София по „Антично изкуство на българските земи". Едновременно води курс по Антична археология в университета „Кирил и Методий" във Велико Търново.

Той е желан гост в археологическите среди на много институти и университети в Съветския съюз, Германската демократична република, Федерална република Германия, Великобритания, Румъния, Унгария и др., където изнася лекции за достиженията на Античната археология в България. Участвува в множество международни конгреси, симпозиуми, конференции, работни съвещания.

Заради неговите научни постижения той е избран за член-кореспондент на Германския археологически институт във ФРГ (1974), действителен член на Австрийския археологически институт във Виена (1975) и Почетен член на Археологическото дружество в Лондон (1975). Удостоен е с юбилеен медал на АН на ГДР (Берлин).

Т. Иванов е носител на ред правителствени ордени и награди: Той е почетен гражданин на Велико Търново (1986) и на Разград (1987).

Юбилейната годишнина на ст. н. с. I ст. Т. Иванов е повод да се види неговият принос в развитието на гръцката, тракийската и римска археология в България. Автор е на повече от 100 научни труда, монографии, студии, статии и научни съобщения, публикувани в български и чужди издания, на повече от 200 научнопопулярни статии за пресата и радиото и др.

Макар от няколко години Т. Иванов да е пенсионер, работи със същото увлечение и неизчерпаема енергия и ние се надяваме в най-скоро време да ни зарадва с резултатите от неговите многогодишни изследвания в Ескус и Никополис ад Иструм.

Т. Иванов е един от членовете основатели на сп. „Археология" през 1959 г. и несменяем негов секретар до 1985 г. С присъщата му прецизност и знания той участвува и като автор, и като редактор на „История на България" I, 1979 г., на Известията на Археолог. институт на БАН, на „Енциклопедия на изобразителните изкуства в България" и много други сборници и материали. Той е отговорен редактор на „Табула империи романи".

По случай неговата 70-годишнина неговите колеги и приятели му желаят много сили и здраве за нови ценни трудове. Българската археологическа наука се нуждае още от неговите задълбочени изследвания, плод на многолетна творческа дейност.

Избрани трудове

1. Принос към коринтския внос на керамика в Одесос през VI в. пр. н. е. — ИВАД, VIII, 1951, 77—85.
2. Антична керамика от некропола. Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947—1949 г. С., 1963, 65—273.
3. Римска мозайка от Улпия Ескус. С., 1954. 35 с. и 22 табл.
4. Новооткрити латински надписи от Улпия Ескус. — ИАИ, XXII, 1959, 119—132.
5. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. Т. I. Топография и укрепителна система на Абритус. С., 1980. 253 с. с ил.
6. Археологически проучвания в Сапарева баня. — ИАИ, XXI, 1957, 211—232.
7. Разкопки върху площта на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952—1953 г. — Сердика, т. I. С., 1964, 9—76 (със С. Бобчев).
8. Разкопки в Сандански през 1960 г. — ИАИ, XXXI, 1969, 105—209 (съвместно с Д. Стоянова Серафимова и Н. Николов).
9. Светилището на Тракийския конник ΘΕΟΣ ΣΑΛΗΝΟΣ при Сандански. — Археология, 1, 1984, 1—16.
10. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. — Археология, 4, 1967, 10—19.
11. Водоснабдяване и канализация от римската и късноантичната епоха в България. — Археология, 2, 1967, 15—26.
12. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха. — Археология, 1, 1971, 23—44.
13. Проблеми на развитието на материалната култура и изкуство в римските градове в България (I—IV в.). — I конгрес на Бълг. ист. д-во, т. I. С., 1972, 357—367.
14. Типография и градоустройство на Ескус. — Археология, 1, 1975, 1—14.
15. Образи на Константин I и синовете му върху луковични фибули от България. — Археология, 4, 1972, 9—29.
16. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. — Археология, 2, 1977, 16—30.
17. Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополис ад Иструм. — Археология, 3, 1979, 1—12.
18. Термоперипатът в Никополис

ад Иструм. — Археология, 2, 1980, 1—15.
19. Aedes thensaurorum на Филипопол. — Археология, 1—2, 1981, 20—28 (с Р. Иванов).
20. Култура и изкуство през I—III в. — В: История на България. Т. 1, С., 1979, 328—348.
21. Укрепителната система в Тракия през римската епоха (I—III в.). —ВИСб, 3, 1982, 114—126.
22. Тракийските земи през IV—VI в. в картата „Източен Илирик" на Николас Сансон. — ВИСб, 5, 1987, 43—62.
23. Der Städtebau in Ober — und Untermösien und Thrakien in der Römerzeit und der Spätantike. — Actes du Ier Congres international des études balkaniques et sud-est européennes. T. II. S., 1969, 491—502.
24. Archäologische Forschungen des römischen und frühbyzantinischen Donau — Limes in Bulgarien. — Roman Frontier Studies 1969. Cardiff, 1974, S. 235 sqq.
25. Die letzten Ausgrabungen des römischen und frühbyzantinischen Donau — Limes in der VR Bulgarien. — Actes du XIe Congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 1974, 55—69.
26. The Roman Cities of Moesia and Thracia (modern Bulgaria). — Ancient Bulgaria. University of Nottingham 1981. Nottinham, 1983. Part II, 129—154.
27 Das Peristylhaus in Mösien und Thrakien. — Eirene, XXII. Praha, 1985, 61—69.
28. Architekturschmuck des Forumkomplexes der Colonia Ulpia Oescensium in Untermösien (VR Bulgarien). — Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart, 1986, 498—503.
29. Nicopolis ad Istrum. — Bulgarien Historical Rewiew. Sofia, 2, 1988.

АЛ. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

Видна италианска учена в България

По покана на Комитета за култура от 14 до 17 април 1987 г. в България гостува проф. Паола Пелагати. Известната италианска учена е главен директор на музеите и археологическите обекти в Южна Етрурия (област Лацио).

Нейното име е свързано с важни изследвания в областта на гръцката и италийската археология, те са резултат от многогодишните ѝ проучвания в сътрудничество с Италианския археологически институт в Атина и с научни екипи в Сицилия и Етрурия. Основните ѝ приноси засягат въпросите на минойската култура във Фестос и античната урбанистика във Велика Гърция (Наксос, Сиракуза, Камарина, Таормина) и Етрурия (Веи, Вулчи, Тарквиния).

Проф. Пелагати е и една от най-добрите специалистки по архаична керамика. Тя проучва керамиката от VIII—VII в. пр. н. е., намерена в Сицилия, и чрез нея изяснява редица проблеми, свързани с елинското присъствие в Западното Средиземноморие през този период, като едновременно предлага много точни данни относно създаването и развитието на гръцките колонии на острова.

Големи са и нейните заслуги в областта на подводната археология. Тя е един от най-активните инициатори за издаването на поредицата от статии, които излизат като притурка към Bollettino d'Arte и са посветени на проблемите на подводната археология (морска, езерна и речна).

Проф. Пелагати проявява голям интерес към историко-художественото наследство на България и особено към нейните археологически паметници. Нейният глас и подкрепа имат решително значение в развитието на българо-италианското културно сътрудничество, което в областта на археологията има вече здрави традиции при проучването на долнодунавския лимес (Ескус, Рациария).

Впечатленията, които тя получи от посещенията си в софийските музеи и библиотеки, както и от краткия си престой в Несебър, ѝ дадоха редица идеи за развитието на възможни нови форми на българо-италианското сътрудничество в областта на подводната археология, реставрацията на паметниците, музеологията и библиотечното дело, които тя сподели с ръководството на Комитета за култура, както и с колегите си от Българската академия на науките.

В залите на Археологическия институт и музей при БАН пред специалисти проф. Пелагати изнесе лекция за резултатите от проучването на две наскоро открити погребения в Тарквиния и Вулчи (Южна Етрурия) от V и IV в. пр. н. е. В нея с диапозитиви бяха много добре илюстрирани постиженията на Италианския институт за реставрация за спасяването и възстановяването на колесница в много лошо състояние, както и на цветни стенописи, открити в гробниците.

М. РЕХО

Американски учен — гост на България

От 23 май до 18 юли 1987 г. по покана на АИМ при БАН в нашата страна пребиваваше американският учен проф. Спирос Врионис. По произход той е грък, роден в гр. Мемфис. От 1960 г. е професор по византийска и раннотурска история в Калифорнийския университет — Лос Анжелис. Член е на Американската академия на изкуствата и науките, на Американската философска асоциация и на Академията по средновековна история. Избран е за член-кореспондент на центъра по исляма в Ню Делфи (Индия) и на Асоциацията за македонски проучвания в Солун.

Спирос Врионис е автор на осем публикации, обхващащи изследвания върху историята на Византия и Европа. Редица негови трудове са преведени на френски, датски и др. езици. Между трудовете с най-голяма научна стойност могат да се отбележат:„ Византия — вътрешна история и връзки с ислямския свят", „Упадъкът на елинизма в Мала Азия и процесът на ислямизация от XI до XV в.", който вероятно ще бъде издаден след пре-

вяването му в България. Автор е и на голям брой студии и научнопопулярни статии.

Проф. Спирос Врионис обиколи нашата страна с научна цел, като посети Перник, Пловдив, Бачковския манастир, древните български столици Плиска и Преслав. Успя да се запознае с археологическите паметници на Варна и Несебър, както и с редица музеи в страната, които му направиха силно впечатление.

Американският учен имаше възможност да работи с раннославянските материали, намиращи се в Археологическия музей при БАН и Националния исторически музей — София.

Посещението на проф. Спирос Врионис в нашата страна ще допринесе за обмяната на научен опит и засилване взаимните връзки между българските и американските учени — историци и археолози.

Ж. ВЪЖАРОВА

Защитени дисертации

Иля Симеонов Прокопов. *Монетна циркулация в днешните югозападни български земи през II—I в. пр. н. е.*(кандидатска дисертация). Рецензенти: проф. Велизар Велков, ст. н. с. I ст. д-р Йорданка Юрукова

Кандидатската дисертация с 300 с. текст е съставена от въведение, увод, пет глави, каталог с описание на 505 монети, списък на находките, съдържащ 47 описания на съкровища, 10 карти и 13 таблици.

Монетните находки от II—I в. пр. н. е. в днешните югозападни български земи са ценен извор за историята. Монетната циркулация за периода се характеризира с голямо разнообразие на типове и номинали. В работата са обединени основните сребърни и бронзови монетосечения, застъпени в географския район. Това са монетите на двамата последни македонски царе — Филип V и синът му Персей, монети на градове и области, сечени по време на тяхното царуване, тетрадрахмите на Езилас, тетрадрахмите на Първа и Втора македонска област, тези на Атина нов стил, тетрадрахмите от тасоски тип, сребърните монети на гр. Истиея на о-в Евбея, римските републикански денари, драхмите на Дирахион и Аполония на Адриатическо море, бронзовите монети на градовете Амфиполис, Тесалоник, Пела, Филипи, бронзовите монети на Македония под римска власт, на Маронея малък номинал, на о-в Тасос и варварски подражания.

Основно място заема монетната циркулация и произтичащата от нея информация за икономическия, политическия и културния живот на изследваната област.

Дисертантът изгражда своите наблюдения и изводи въз основа на една много богата и разнообразна по видовото си съдържание документация. Нейните качества се изразяват в две насоки: в обемността на проучения материал и в начина, по който той е систематизиран и използуван като исторически извор. 25 от 70-те монетни съкровища, представени в приложения опис, бяха досега неизвестни. Между тях са и 12-те находки с бронзови монети, някои от които съдържат редица редки или малко познати парични знаци. Проучени и интерпретирани са около 300 единични екземпляра, намерени предимно при разкопаването на антични некрополи и емпориони.

Бронзовите монети от времето на последните македонски владетели са третирани въз основа на своята рядкост като парични знаци с локални функции и ограничен ареал на разпространение. В рамките на разглеждания район авторът фиксира 8 неизвестни монетни съкровища, които прецизно обработва, систематизира и коментира. По този начин той аргументирано отхвърля идеите за престижно-пропагандния характер на бронзовото македонско монетосечене в неговата последна фаза. То е с конкретни практически функции — отсичането на текущи платежни знаци, които намират добър прием и разпространение всред съседните на Македония тракийски племена.

Използуваният нумизматичен материал попълва една празнота за периода II—I в. пр. н. е., която не е зарегистрирана все още по археологически път. Установени са трасетата на търговските и военните пътища, евентуалните пазарни средища, фиксирани са най-използуваните проходи, които свързват долините на реките Струма и Места с Вардар, Морава и Марица.

На базата на сравнения и анализ е въведено ново определение за монетосеченето на тасоския тип, някои от сериите атински и истиейски и на Първа македонска област монети — *целево военновременно римско монетосечене*, при което не са валидни правилата и изискванията на гръцките монетарници и затова подходът към научното определение и обяснение на тези монети трябва да се измени. Анализът на основните съкровища от сребърни монети показва, че са „консервирани" най-популярните типове монети и са пускани периодично при необходимост без промяна на външния им вид, монограми и символи.

Открити са интересни бронзови варварски подражания на македонски монети, неизвестни досега, и са посочени евентуалните центрове на тяхното производство.

Дисертационният труд на Иля Прокопов въвежда и обосновава стабилно нова научна проблематика, създава изворови предпоставки за нови идеи и тези, привежда аргументи и данни за изясняването на възникнали въпроси към характеристиката на историческата действителност в западнотракийските земи през II—I в. пр. н. е.

Дочка Иванова Владимирова-Аладжова. *Монети и монетна циркулация в провинция Долна Мизия 395—491 г.* (кандидатска дисертация). Рецензенти: проф. Велизар Велков, ст. н. с. I ст. д-р Йорданка Юрукова

Дисертационният труд се състои от 213 с. текст и е съставен от увод, четири глави, заключение, каталог на монетите по типове с описание на 1763 монети, каталог на колективните монетни находки с интерпретацията на 26 съкровища, 4 карти, 2 схеми и XXII таблици с илюстрации на монети и екзагии.

Динамичните исторически процеси и събития през V в. ясно показват съществената роля на балканските провинции в историята на Източноримската империя. Сред тях централно и сравнително възлово място заемала провинция Долна Мизия Втора (Мизия Втора), над която постоянно тегнела заплахата от нашествия на варварите на юг, което означавало заплаха и за самата столица.

В нумизматиката същият период все още се схваща като време на „тъмните" векове. И до днес повечето от паметниците се разглеждат и датират сумарно — монети от IV—VI в. Това е в разрез с динамичните процеси, с големите промени, извършени през IV, V и VI в.,

обстойно разглеждани в историческата литература. Определено място в проучването на V в. заема издирването и систематизирането на късноримските монети, тяхното комплексно интерпретиране като източници на обилна информация от историческо, политическо и художествено естество. Всъщност тяхното разглеждане съставлява предмета на дисертационния труд. Авторката включва своята проблематика в определени рамки. Това са условните граници на Долна Мизия, където е разположена гъста мрежа от военни селища, кастели и лагери, нуждаещи се от постоянен приток на платежни знаци, а циркулационната среда е под влияние на всички големи военнополитически операции. Тя отразява и свързаните с тях икономическа криза и разруха.

Дисертантката е издирила, систематизирала и проучила около 7000 монети. Привеждането в известност на тази богата нумизматична документация е един от най-значителните приноси на работата. Наред с монетните съкровища посочената цифра включва и значителен брой единични екземпляри, намерени по време на археологически разкопки на десетина късноантични селища и кастели, които допълват представите, получени от анализа на монетните съкровища. Към 10-те известни съкровища Д. Аладжова прибавя 16 нови, които тя лично е издирила и проучила. Между тях са 11-те находки, открити по време на археологически разкопки, чието значение като исторически извор е много голямо.

Укритите съкровища очертават хронологическите граници на няколко нашествия, засегнали отделни райони на провинцията. В този смутен период нараства значението на естествено укрепените селища, разположени встрани от големите стратегически пътища и в които са намерени монети от последната четвърт на V в. Монетните находки характеризират най-значимите административни и търговски центрове на провинцията. Такива са 3-те съкровища с общо 1015 монети, намерени при разкопките на Марцианопол и Одесос. Всред многобройните изследвани монети дисертантката разкрива редки или нови монетни типове и варианти, както и такива, които коригират възприеманите досега схващания за организацията на някои източни монетарници по времето на Теодосий II.

В кандидатската дисертация се забелязва съществено различие — въвеждането на нов тематичен раздел, свързан с проучването на екзагиите. Това са тегловни еталони за монетните единици и техните подразделения. Те имат тегло съответно на номиналите в дадената монетна система. Екзагиите са сравнително рядко срещани и несъмнено спадат към групата на монетовидните паметници. Основното им предназначение е било проверката на теглото на монетите, но също така те са служили и за измерването на предмети от благороден материал. Каталогът на 57-те екзагии, които Аладжова представя, по обема на включения в него материал и по начина на неговото описание е първият по рода си в специализираната нумизматична литература. Заедно с таблиците той ще има голямо практическо приложение за идентифицирането на екзагиите.

Разглежданият нумизматичен материал от периода 395—491 г. ясно показва, че сложните исторически процеси, които се извършвали в Долна Мизия, по своеобразен начин се отразявали и в стоково-паричните отношения. Анализирането на монетите по селища дава редица нови данни за монетната циркулация, очертава ясно периодите на активно парично обръщение, както и на неговия спад.

Дисертацията като цяло доказва преходния характер на монетосеченето през V в. То все още следва традициите на римското императорско монетосечене, но се прокарват и нови тенденции, които се доразвиват в средновековното византийско монетосечене.

ЗДР. ХРИСТОВА

Книгопис

Общи съчинения

Добровольская, М. В. Минералы костной ткани (по материалам древних погребений). — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 16—23.

Jobih, Видојко. III петроархеолошки семинар у Пловдиву (27—30 август 1984). — Старинар, 36, 1985, 230—233.

Материали от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Ковачева, Теодора. Проучвания върху историята на първите археологически разкопки в Плевен. — Изв. музеите Северозап. България, 13, 1987, 161—170.

Овчаров, Димитър. За по-голяма научна взискателност в годишниците на музеите в България. — Векове, 1988, № 1, 76—79.

Овчаров, Тодор. Ръководство по археология. Ч. 2. Велико Търново, ВТУ „Кирил и Методий". Истор. фак., 1986. 244 с. с ил.

Паровић-Пешикан, Маја. Неки нови аспекти ширења егејске и грчке културе на централни Балкан. — Старинар, 36, 1985, 19—49.

През праисторическата и античната епоха. Намира паралели в бронзови брадви от българските земи.

Христова, З. Подбрана библиография на трудовете на проф. Велизар Велков. — Нумизматика, 1988, № 1, 46—48.

Юрукова, Йорданка. В навечерието на една годишнина [60-годишния юбилей на проф. Велизар Велков]. — Нумизматика, 1988, № 1, 3—5.

Die bulgarische Schwarzmeerküste im Altertum. Hg. von Wolfgang Schuller. Konstanz, Universitätsverlag, 1985. 78 p., Abb. (Xenia, 16).

От праисторическата епоха до средновековието.

Рец.: Burkhard Böttger. — Klio, 69, 1987, No 2, 630—632; Pavel Oliva. — Eirene, 24, 1987, p. 122.

Čilingirov, Asen. Bulgarien von Altertum bis 1878. Leipzig, Prisma, 1986. 346 p. ill.

Праистория

Авилова, Л. И., Н. Я. Мерперт, В. С. Титов, Р. В. Катинчаров и В. Мацанова. Работы Болгаро-Советской экспедиции [на „Плоската могила" до с. Юнаците, Пазарджишки окръг]. — Археол. открытия 1985 года, 1987, 633—635.

Генов, Николай. Престижната икономика на халколита. По следите на най-старата европейска цивилизация. — Отечество, 1988, № 2, 23—25.

Гергов, В. Медни находки от праисторическото селище в м. Редутите при с. Телиш, Плевенски окръг. — Археология, 1987, № 4, 44—54.

Гурина, Н. Н. Зависимость категорий и типов каменных орудий от сырья. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 176-184.

Маркевич, В. И. Поздне-трипольские племена Северной Молдавии. Кишинев, 1984.

Рец.: Хенриета Тодорова. — Археология, 1987, № 4, 64—65.

Мацкевой, Л. Г. и Е. П. Рыбачек. Вулканические стекла в мезолит Запада УССР. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 168—175.

Николов, Васил. Орнаментация на раннонеолитната рисувана керами-

ка от Мулдава [Пловдивска област]. — Родопски сб., 6, 1987, 142—152.

Папазова, М. А., А. Петракиев и Л. Лазарова. Спектрографически изследвания на кремъчни изделия от праисторическите обекти Самоводене и Хотница — „Водопада". — Изв. Нац. истор. музей, 6, 1986, 103—109.

Редкова, А. и К. Кънчев. Предварительные петрографические исследования керамики ранненеолитного поселка Чавдар, Софийского округа. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 313-324.

Селиванова, Н. Б. Методика определения источников кремня для археологических памятников. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 93-102.

Скакун, Н. Н. Кремнеобработывающее производство в эпоху палеометалла Болгарии. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 83—92.

Станев, Петър Ив. Културни връзки и взаимоотношения, произход, релативна и абсолютна хронология на неолитните култури в Централна Северна България. — ИНМ Варна, 23, 1987, 15—29.

Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие пр. н. е.). С., Наука и изкуство, 1986. 278 с. с ил.

Рец.: Александър Бонев. — Векове, 1988, № 1, 84—88.

Щелинский, В. Е. Некоторые особенности изготовления и эффективность раннепалеолитических орудий из разных пород камня — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 185—191.

Basckay, E. Prehistoric Flint Mines (exploitation sites) in Hungary and their Role in Raw Material supply. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 127—145.

Bojadžiev, J. Probleme der absoluten Datierung der prähistorischen Kulturen für die Zeitspanne 5000—3500 v. u. Z. — Acta interdisciplinaria archaeologica (Nitra), 4, 1986, 111—122.

Bökönyi, S. Environmental and cultural effects on the faunal assemblages of four large 4th mill. B. C. — In: Internat. Prehistor. Conference, Szekszárd, 1985. Szekszárd, 1986, 69-88.

Остеологично изследване на материали и от България (Поляница).

Bouzek, Jan. The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the second millenium B. C. Praha, Academia, 1985. 269 p. ill. + 16 tabl.

Разглежда и българските земи през бронзовата епоха.

Рец.: Војслав Трбуховић. — Старинар, 36, 1985, 242—243; Kazimierz Lewartowski. — Archeologia (Wroclaw), 1986, № 37, 196—197.

Cholakov, N. T., A. Sultanov, N. Gizdova, K. S. Kunchev. Petrografic Research of Stone Tools from the Late Neolithic Settlement of Kalugerovo, Plovdiv District. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 376-380.

Čochadžiev, S. D. Untersuchungen des frühen Äneolithikums im Südwestlichen Bulgarien. — In: Internat. Symposium über die Lengyel-Kultur, Nove Vozokany 1984. Nitra — Wien, 1986, 45—52.

Разкопките в с. Слатина, Кюстендилски окръг.

Dimitrova, E., K. Kunchev, G. Schwarz-Mackensen et W. Schneider. Neue Erkenntnisse zur Herkunft des Rohmaterials frühneolithischer Steinbeille and Äxte in Mitteleuropa. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 192—200.

Dragomir, Ion T. Eneoliticul din Sud-Estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni. Bucureşti, Ed. Acad. RSR, 1983. 183 p., 38 Abb., 4 pl. (Bibl. de arheologie, 42).

Рец.: Henrieta Todorova. — Germania, 66, 1988, No 1, 185—186.

Ellis, L. Minerals Used in the Industrial Production of Ceramics in Antiquity. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 300-312.

Gergova, D. The Thracian-Caucasian Relations and the Thracian Tribe Trerae. — In: Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice, 1985. Praha, 1987, 409-420.

Harding, A. F. The Mycenaean and Europe. London etc., Academic Press, 1984. 334 p. ill., 2 pl.

Южна България — периферия на микенската цивилизация.

Рец.: I. Ondřejova. — Archeol. rozhledy, 1988, No 1, p. 107.

Hauptmann, H. Probleme des Chalkolithikums in Griechenland. — In: Internat. Prehistor. Conference, Szekszárd 1985. Szekszárd, 1986, 19—30.

Синхронизационна таблица Троя — Егея — Балкани.

Häusler, Alexander. XIV. Internationales Symposium über das Äneolithikum und früheste Bronzezeit in Mitteleuropa (kulturelle und chronologische Beziehungen), Liblice, 20. bis 24. 10. 1986. — Zft. f. Archäologie, 1987, No 2, 260—262.

Участие с доклади и на български археолози.

Klima, B. Sonderbare Rohstoffe der paläolithischen Steinindustrie aus Pavlov (ČSSR). — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 201-213.

Kulezycka-Leciejewiczowa, A. Stone Implements of the Oldest Linear Communities in South-Western Poland. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv, 1984. Plovdiv, 1984, 239-247.

Majerowicz, A., J. Skoczylas et T. Wislanski. Aus den Studien über die Steindistribution bei den frühneolithischen Ackerbautreibenden Gesellschaften auf der Polnischen Tiefebene (am Beispiel des Pyrzyce-und Kościan Landes). — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 224-238.

McGeehan-Liritzis, V. et J. W. Taylor. Yugoslavian Tin Deposits and Early Bronze Age Industries of the Aegean. — Oxford Journal of Archaeology, 1987, No 3, 287-300.

Бронзовата металургия и в българските земи.

Makkay, János. Early Stamp Seals in South-East Europe. Budapest, Akademiai kiado, 1984. 123 p. ill.

Рец.: Detlef W. Müller. — Zft. f. Archäologie, 1987, No 1, 121—123; L. Ellis. — AJA, 1986, No 3, p. 349.

Makkay, Janos. Weitere neolithische Felidendarstellungen aus Südosteuropa. — Germania, 66, 1988, No 1, 135—143.

Зооморфна пластика и от България (Голямо Делчево, Елешница, (Благоевградско), Карановo.

Pavuk, L. J. Einige aktuelle Probleme zum Studium der Lengyel-Kultur. — In: Internat. Symposium über die Lengyel-Kultur, Nove Vozokany 1984. Nitra — Wien, 1986, 213—219.

Произход, хронология и териториално разпространение. Начало на енеолита в Югоизточна Европа, включително България (Марица, Градешница).

Prichystal, A. Raw Materials of Chipped Stone Artefacts in Moravia (Czechoslovakia) and Methods of their Research. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 146-152.

Prinke, A., D. Majerowicz et J. Skoczylas. Neolithic Import of Stone Raw-materials into the Area of Great Poland. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 214-223.

Sandars, N. North and South at the End of the Mycenaean Age: Aspects of an Old Problem. — Oxford Journal of Archaeology, 1983, No 1, 43-68.

Връзките между егейския свят и балканската и дунавската област въз основа на сходства в металургията и бойната техника.

Séfériadès, Michel. Troie I: Matériaux pour l'étude des sociétés du Nord-Est Egéen au début du Bronze Ancien. Paris, Ed. Recherches sur les Civilisations, 1985. 290 p., 57 pl., IV tab., XXIV tabl. (Cahiers, 15).

Разглежда материали и от българските земи (Карановo).

Рец.: Piotr Taracha. — Archeologia (Wroclaw), 1986, № 37, 194—196.

Sherratt, Andrew. Wool. Wheels and Ploughmarks: Local Development or Outside Introductions in Neolithic Europe? — Bull. of the Inst. of Archaeology (London), 1986, No 23, 1—15.

Разглежда стопанството през неолита и в българските земи.

Stojanova, V. et K. Kunchev. Exploration of the Siliceous Rocks from Izbegli Depozit (Plovdiv District). — In: 3rd Seminar ov Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 55-61.

Stojanova, V. et K. Kunchev. The Petrographic Examination of Stone Tools from the Tell Site of Kazanluk. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 282-299.

Todorova, H. Die Varna-Kultur an der westlichen Schwarzmeerküste. — In: Internat. Symposium über die Lengyel-Kultur, Nové Vozokany 1984. Nitra — Wien, 1986, 281—288.

Разкопките в Дуранкулак.

Tringham, R. Analysis of the Flaked Stone Assemblage from Sitagroi.

— In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 257-269.

Voytek, B. The Intensification of Exploitation of Non-Subsistence Resources at Selevac. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 270-281.

Wojciechowski, W. Die Rolle der Serpentinitsteinbruche auf dem Berge „Janska gora" für die Rohstoffbasis der Trichterbecherkultur Polens. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 248—256.

Античност

Василчин, Иван. Раннохристиянска гробница край с. Батово, Толбухински окръг. — ИНМ Варна, 23, 1987, 84—91.

Вълков, Цветан. Геофизични проучвания на антични археологически обекти във Великотърновски окръг. — ИНМ Варна, 23, 1987, 65—70.

Гарашанин, Милутин и Милоје Васић. Castrum Pontes. Извешта о ископаваньима у 1981 и 1982 години. — В: Ђердапске свеске. 4. Београд, 1987, 71—116, ил.

Датиран в IV—VI в. Находки от античната и средновековната епоха. Намират паралели в находки от българските земи от средновековието.

Генчева, Евгения. Типология и датиране на ранноримските фибули от Южна България. — Археология, 1987, № 4, 30—43.

Гиголашвили, Е. Г. IV Всесоюзный симпозиум по древней истории Причерноморья. — ВДИ, 1988, № 1, 247—250.

Състоял се от 26—30 септ. 1985 г. в гр. Цхалтубо и Вани, Груз. ССР. С доклади на: В. Велков „Фракия-Понтика и ее взаимоотношения с греческим миром в XII—IV вв. до н. э." и на Михаил Лазаров „Фракийци Западного Понта и греческий мир. Экономические и культурные связи в VII—V вв. до н. э.".

Госпа, Николас. Бастарните в Дакия. — Векове, 1988, № 1, 42—43.

По археологически и писмени данни.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Театърът в Никополис ад Иструм. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 13—24.

Карадимитрова, Красимира. Забележителен паметник на малката пластика от Улпия Ескус. — Векове, 1988, № 1, 63—66.

Фрагмент от статуарна група от фонда на Нац. археологически музей.

Ковачева, Теодора. Необнародвани паметници на Диана. — Археология, 1987, № 4, 55—60.

Лазарова, Соня. Тракийско въоръжение от I хил. пр. н. е. в Окръжния исторически музей — Плевен. — Изв. музеите Северозап. България, 13, 1987, 9—20, 3 л. ил.

Маразов, Иван. Белерофон и Химера на тракийския майстор. — МПК, 1988, № 1, 33—39.

Каничка № 162 от Рогозенското съкровище.

Маразов, Иван. Богинята, яздеща лъвица. Каничка № 155 от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1988, № 1, с. 34—38, 48.

Митова-Джонова, Димитрина. Към проблема за произхода на раннохристиянския баптистерий. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 3—12.

Попов, Димитър. Проучвания върху тракийската религия. IV. Царят и царската власт. — Год. СУ „Климент Охридски". Истор. фак., 78, 1987, 36—91.

Рабаджиев, Костадин. Втори национален симпозиум „Поселищен живот в Тракия". — Археология, 1987, № 4, 72—73.

От 6—8 окт. 1986 г. в гр. Ямбол.

Севтополис. 1: Бит и култура. С., БАН, 1984. 228 с. с ил. Авт.: Д. П. Димитров и др.

Рец.: Niculae Conovici. — Thraco-Dacica, 8, 1987, № 1—2, 207—210.

Станчев, Димитър. Находка на железни предмети от с. Стамболово, Русенски окръг. — ИНМ Варна, 23, 1987, 31—34.

Датирана в III—IV в.

Тачева, Маргарита. Археологически данни за датиране на Рогозенското съкровище. Проблеми и становища. — Археология, 1987, № 4, 1—11.

Фол, Александър. Тракийски орфизъм. [Изследване]. С., Унив. изд. „Климент Охридски", 1986.

Рец.: Анани Стойнев. Тракийската митология и религия. — Читалище, 1987, № 4, с. 22.

Хаджисавас, Софоклис. Антични паметници в Кипър. — МПК, 1988, № 1, с. 39.

Цацов, Петър. Изобразителни програми на тракийското изкуство в ранния елинизъм. — Археология, 1987, № 4, 12—30.

Църов, Иван. Проучвания в Никополис ад Иструм. Обект Перистил и фланкиращите го улици. — ИНМ Варна, 23, 1987, 35—40.

Alexandrescu, Petre. Asupra tezaurului de la Rogozen (Bulgaria). — SCIV, 1987, No 3, 233—244, 6 ill.

Benea, Doina. Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Cluj-Napoca, 1983.

Рец.: Милена Душанић. — Старинар, 36, 1985, с. 251.

Biernacka-Lubanska, Malgorzata. The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace. Wroclaw etc., 1982. 285 p. ill.

Рец.: Сергей Торбатов. — Археология, 1987, № 4, 65—68.

Bouzek, Jan et Iva Ondřejova. Some notes on the relations of the Thracian, Macedonian, Iranian and Scythian arts in the fourth century B. C. — Eirene, 24, 1987, 67-93.

Dörig, José. Les trésors d'orfèvrerie thrace. [Албум]. Roma, Bretschneider, 1987, 8 p. ill., 12 pl.

Ewigleben, Cornelia. Toreutik aus Thrakien. Studien zu den Edelmetallgefässen des 5. und 4. Jhs aus Bulgarien. Dissertation. Trier, Univ. Verl., 1987.

Fol, A. Interpretatio Thracica. — Journal of Indo-European Studies, 11, 1983. No 3—4, 217-230.

Fol, Aleksandăr, B. Nikolov et R. F. Hoddinott. The new Thracian treasure from Rogozen, Bulgaria. London, Brit. Museum Publ., 1986. 64 p. ill., 8 p. pl.

Gabler, D. Differences between imported pottery in the Western and Danubian provinces of the Roman Empire. — Acta Archaeol., 1986, No 1—2, 93—104.

Gočeva, Zlatozara et Manfred Oppermann. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 2: Regio oppidi Tărgovište, Abrittus et vicina, Sexaginta Prista et vicina, Nicopolis ad Istrum et vicina, Novae. Leiden, E. J. Brill, 1984. XV. 142 p., 79 pl. (Corpus cultus equitis Thracii, II, 2 = EPROER, 74/2).

Рец.: Radislav Hošek. — Eirene, 24, 1987, p. 143.

Gold of the Thracian Horsemen. [Каталог на изложба]. Montréal, Les Editions de l'homme, 1987. 319 p. ill.

Изложба в Монреал от 30 май до 4 октомври 1987 г.

Henning, Joachim. Eisenverarbeitungswerkstätte im unteren Donaugebiet zwischen Spätantike und Frühmittelalter. — Zft. f. Archäologie, 1987, No 1, 59—73.

Ivanov, Teofil. Die Peristylhaus in Mösien und Thrakien. — Eirene, 22, 1985, 61—69.

Mihailov, G. Some Problems of Thracian Mythology and Religion. —Journal ov Indo-European Studies, 11, 1983, No 3—4, 241—248.

Novae — Sektor Zachodni 1984. Sprawozdanie tymezasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniw. im. Ad. Mickiewicza w Poznaniu. Oprac.: Stefan Parnicki-Pudelko, A. Biernacki, Zd. Schramm; red. Stefan Parnicki-Pudelko; aneksy: I. St. Parnicki-Pudelko, Ambona; II. Zd. Schramm, Zwierzece szczatki kostne. — Archeologia (Wroclaw), 1986, No 37, 131—158.

Soultov, Bogdan. Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (II^nd—IV^th century). S., 1985. 132 p., 52 tabl. (Terra antiqua balcanica, 1 = Год. СУ. ИФ, 72/2, 1985).

Рец.: Милутин Гарашанин. — Старинар, 37, 1986, 228—232.

Vasič, Rastko. Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu. — Arheol. vestnik, 38, 1987, 41—68.

Фибули от Северозападна България (Бели извор, Криводол, Алтимир, Горни Вадин, Лютиброд, Деветаки, Градец).

Velkov, Velizar. Alexander der Grosse und Thracien. — In: Zu Alexander der Grosse. Festschrift G. Wirth zum 60. Geburtstag. 1. Amsterdam, 1988, 257—269.

По археологически, епиграфски и нумизматични данни.

Velkov, V. Ancient Settlements in Thrace. — Journal of Indo-European Studies, 11, 1983, No 3—4, 194-216.

Venedikov, I. Thracian Art. — Journal of Indo-European Studies, 11, 1983, No 3—4, 249-262.

Средновековие

Аладжов, Димчо. Средновековна крепост в Минерални бани (X—XI в.). — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 50—65.

Алексиев, Йордан. Феодалният замък и дворецът на българските царе на Царевец във Велико Търново. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 36—40.

Антонова, Вера. Цитаделата в Шуменската крепост. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 25—29.

Антонова, Вера. Шуменската крепост през ранното средновековие VII—X в. (общ обзор). — ИНМ Варна, 23, 1987, 55—63.

Аспарухов, Милко. Средновековни графити в Северозападна България. С., 1984. 314 с. (Интердисц. изсл., 11—12).

Рец.: Богдан Николов и Ара Маргос. — Изв. музеите Северозап. България, 13, 1987, 171—178.

Атанасов, Георги. Средновековни костни изделия от Силистра. — ИНМ Варна, 23, 1987, 101—114.

Бояджиев, Стефан. Отличителни белези на българската църковна архитектура през XV—XVIII в. — Архитектура — теория, история, 1, 1987, 29—41.

Вернер, Йоахим. Погребалната находка от Малая Перешчепчина и Кубрат — хан на българите. Прев. от нем. Михаил Матлиев. С., БАН, 1988. 58 с. с ил., к., 16 л. ил.

Вълов, Вело. „Баба Вида" — замък на владетелите на средновековния Бдин. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 47—57.

Вълов, Вело. Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX до началото на XI век. — Изв. музеите Северозап. България, 13, 1987, 21—47, 6 л. ил.

По писмени и археологически данни.

Гиздова, Недялка. Цепина — родопска твърдина. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV в. (Сб. доклади). Сопот, 1987, 70—75.

Джамбов, Иван. Средновековната крепост „Анево кале" край Сопот. Към проблема за средновековния град Копсис. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV в. (Сб. доклади). Сопот, 1987, 9—16.

Джурова, Аксиния. Художествени тъкани XVII—XIX век от колекциите на музеите на Московския Кремъл. — Пром. естетика. Декор. изкуство, 1987, № 3, 40—42.

Димитров, Павлин. Към въпроса за феодалния замък в българските земи през XII—XIV в. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 91—94.

Димитров, Христо. Аулите на ранносредновековна България (VII—IX в.). — ИПр, 1985, № 2, 48—65.

Рец.: Станислав Станилов. Още за аулите в ранносредновековна България. — ИПр, 1988, № 2, 88—90.

Димитров, Христо. Отговор на Станислав Станилов [по рецензираната му публикация „Аулите на средновековна България VII—IX в.]. — ИПр, 1988, № 2, 90—92.

Димитрова, Дора. Пирковата кула в Кюстендил. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 33—42.

Димова, Виолета. Замъкът в средновековния град Червен. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век. (Сб. доклади). Сопот, 1987, 29—35.

Добрев, Петър Д. Стопанската култура на прабългарите. [Моногр.]. С., БАН, 1986.

Рец.: Васил Маринов. Интересно изследване на прабългарския стопански живот. — Икон. мисъл, 1987, № 3, 108—109.

Дончева-Петкова, Людмила. Международен симпозиум по славянска археология. — Археология, 1987, № 4, 74—75.

От 30 септ. до 4 окт. 1986 г. в гр. Прилеп, Югославия.

Дончева-Петкова, Людмила. Селище от времето на Първото българско царство при с. Одърци, Толбухински окръг. — В: Зборник, посветен на Бошко Бабик 1924—1984. Прилеп, 1986, 165—168.

Дочева, Валентина. Архитектурният образ на замъка „Аневско кале". — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 16—22.

Йотов, Валери. Керамичен амулет от ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. — ИНМ Варна, 23, 1987, 99—101.

Клисуров, Стефан. Лютица — древен град-крепост и средновековна епископия. — Духовна култ., 1987, № 6, 27—32, 3 к.

Милчев, Атанас. Не си измисляйте сензация. — Отечество, 1988, № 5, с. 14.

Относно хипотезата на Павел Георгиев, изложена в „Гробът на княза-светец", сп. „Отечество", 1987, № 22.

Милчев, Атанас. Средновековни български крепости, феодални замъци, в северните склонове на Централна Стара планина през XII—XIV в. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 76—91.

Михайлов, Стамен. Допълнителни проучвания на триконхалната църква в Кърджали. — Родопски сб., 6, 1987, 105—132.

Морева, Росица. Феодалният замък на Асенова крепост. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 65—70.

Мушанов, Никола. Традиция и новаторство в архитектурно-композиционния замисъл на съборната църква в Рилския манастир. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 75—92.

Нешева, Виолета. За някои особености на мелнишките еднокорабни църкви. — Векове, 1988, № 1, 44—52.

Нешева, Виолета. Феодалният замък и отбранителната система на Мелник през XIII—XIV в. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 44—47.

Овчаров, Димитър. Българският средновековен град и въпросът за феодалния замък. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 6—8.

Овчаров, Димитър. Пълноправна научна хипотеза. — Отечество, 1988, № 5, с. 15.

Хипотезата на Павел Георгиев за гроба на княз Борис, изложена в публикацията „Гробът на княза-светец", сп. „Отечество", 1987, № 22.

Овчаров, Николай. Крепостта-замък Урвич при с. Кокаляне. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 57—60.

Овчаров, Николай. Рисунките-графити от „Имарет джамия" в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV в. С., БАН, 1987. 101 с. с ил. (Разкопки и проучвания, 18).

Овчаров, Тодор Д. Българският средновековен град и феодален замък (13—14 в.). — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 94—99.

Писарев, Атанас. Оловни похлупачета за териак и златен жетон-амулет от Велико Търново. — ИНМ Варна, 23, 1987, 41—44.

Поповић, Владислав. Куврат, Кувер и Аспарух. — Старинар, 37, 1986, 103—133.

Находката от Малая Перешчепчина — съкровище или погребални дарове на прабългарски владетел.

Рашев, Рашо. Втора международна конференция по прабългарска археология в Шумен. — Археология, 1987, № 4, 76—77.

От 21—23 октомври 1986 г.

Станчев, Димитър. Ранносредновековен некропол от с. Батин, Русенски окръг. — ИНМ Варна, 23, 1987, 45—54.

Тотев, Тотю. Преславско златно съкровище. С., 1983.

Рец.: Paola Korošec. — Arheol. vestnik, 38, 1987, 483—484.

Ханджийски, Антоний. Обители в скалите. С., Септември, 1985. 154 с.

Рец.: Ара Маргос. — Археология, 1987, № 4, 68—69.

Хайтов, Николай, Гробът на Васил Левски. Второ осн. прераб. и доп. изд. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1987. 278 с.

Във връзка с разкопките на църквата „Св. Петка Самарджийска".

Рец.: Димитър Косев. — ИПр, 1987, № 10, 73—87.

Чангова, Йорданка. Ловешката крепост. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV век (Сб. доклади). Сопот, 1987, 22—25.

Beeger, D. Dekorationsgesteine und Mineralien in der Architektur und Plastik Sachsens vom 11. Jahrhundert bis zur Renaissance. — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 347-357.

Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. 3: M. Wendel et al. Die mittelalterlichen Siedlungen. Berlin, 1986. 239 p. ill., 6 tabl., 83 pl., 3 an. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 17).

Рец.: Radu Popa. — SCIV, 1987, No 2, 197—201.

Kristev, K. Der Humanismus in der bulgarischen Gesellschaft und Kunst des Mittelalters. — In: Dezennium. 3. Dresden, 1986, 79—97.

Majerowicz, A. et J. Skoczylas. Frühmittelalterliche Steinerzeugnisse aus Wolin (NW Polen). — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 325-335.

Soultanov, A., N. Cholakov et K. Kunchev. Sedimentologie Characteristic of the Rocks-Row material for the "Demir Baba" Monastery (Razgrad District). — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 358-369.

Stelel, J., J. Stelel et J. Soták. Stone in the Medieval History of the Drahany Upland (Central Moravia, ČSSR). — In: 3rd Seminar of Petroarchaeology, Plovdiv 1984. Plovdiv, 1984, 336-346.

Нумизматика

Божилова, Виолета. Изображения на кораб върху монети, тухли и керемиди. — Нумизматика, 1988, № 1, 27—30.

Божков, Христо и Венцислав Пейков. Послания от далечното минало. [Научнопопул. четиво за древните монети]. С., ОФ, 1986.

Рец.: Руен Руенов. — Сбъркани послания. — Импулс, № 25, 30 юни 1987; Б. Русева. За главното морално изискване към работата на всеки творец. (Размисли върху „Послания от далечното минало"). — Нумизматика, 1988, № 1, 41—46.

Бъчваров, Иван Ем. Находка от драхми на Истрия от с. Българка, Силистренско. — Нумизматика, 1988, № 1, 19—24.

Василев, Васил П. Оловна тежест от Лизимахия. — Нумизматика, 1988, № 1, 7—8.

Димитров, Камен и Владимир Пенчев. Антични и средновековни монети. С., БАН, 1984. 161 с. с ил. (Севтополис, т. 2.)

Рец.: Niculae Conovici. — Thraco-Dacica, 8, 1987, No 1—2, 210—213.

Димитров, Камен. Държавата на тракийската „свещарска" династия и нейните контакти през ранноелинистическата епоха. — ИПр, 1987, № 12, 17—30.

По нумизматични данни.

Димитров, Камен. Хероизация на тракийски владетел в монетната иконография. — Векове, 1988, № 1, 14—16.

Монети на Севт III.

Минчев, Александър. Бронзов печат с надпис от Марцианопол. — ИНМ Варна, 23, 1987, 71—74.

Найденова, Вербинка. Римска реплика на Хермес Дионисофор от Рациария. — Нумизматика, 1988, № 1, 24—27.

По анализ на монетни изображения.

Папазова, М., А. Петракиев и Ц. Каменова. Изследване на византийски монети с металографски и рентгенови микроспектрални методи. — Год. Нац. истор. музей, 6, 1986, 110—116.

Папазова, М., Л. Георгиева и А. Петракиев. Лазерен микроспектрален анализ на византийски монети и имитации. — Изв. Нац. истор. музей, 6, 1986, 96—102.

Плакидов, Боян. С лика на Ленин [монети]. — Днес и утре, 1987, № 5, с. 21.

Плакидов, Боян. Сребърното монетосечене на тракийския владетел Мостис. — Нумизматика, 1988, № 1, 37—41.

Радев, Валентин. Символ на народната република (40 години от учредяването на орден „Народна република България"). — Нумизматика, 1988, № 1, 30—37.

Тачева, Маргарита. Тракийските владетели и гръцките полиси по северното егейско крайбрежие. — Нумизматика, 1988, № 1, 9—19.

По нумизматични данни.

Филипова, Фионера. Колективна находка от римски императорски монети от с. Бело поле, Видински окръг. — Изв. музеите Северозап. България, 13, 1987, 129—140, 7 л. ил.

Barnea, I. Antroponime traco-dace pe sigilii bizantine. — Thraco-Dacica, 8, 1987, No 1—2, 203—206.

Diaconu, Petre. Cîteva probleme privitoare la monedele de aramă din sudul Dobrogei în ultima treime a sec. XIV. — SCIV, 1987, No 2, 142—158.

Diaconu, Petre. De nouveau à propos de Presthlavitza. — Südost-Forschungen, 1987, No 46, 279—293.

Във връзка с публикациите на: Иван Йорданов „Моливдовули на стратези на Преславица от X в." — Нумизматика, 1984, № 1, 5—1, и на N. Oikonomides „Presthlavitza, the Little Preslav" — Südost-Forschungen, 1983, No 42, 1—9.

Епиграфика

Бешевлиев, Веселин. Преживелици на знака [Y] в Родопите. — Родопи, 1987, № 4, 20—24.

Съдържа и данни от Никола Дамянов по повод публикацията му относно прабългарско присъствие в Девинския район.

Иванов, Румен. Девети международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика. — Военноистор. сб., 1988, № 1, 219—220.

Калоянов, Станимир. Надписът върху златния пръстен от Дуванли. — Нумизматика, 1988, № 1, 5—7.

Маргос, Ара. Средновековни скални обители по река Бели Лом. — ИНМ Варна, 23, 1987, 114—131.

Рисунки и надписи-графити.

Михайлов, Стамен. Към тълкуването на сложния знак IYI и на израза „медното гумно". — ИНМ Варна, 23, 1987, 92—98.

Панайотов, Николай. За арабско-епиграфските паметници у нас. — Атеист. трибуна, 1987, № 2, 15—23.

Томова-Герасимова, Василка. Два археологически паметника в Източните Родопи. — Родопски сб., 6, 1987, 133—141.

Старогръцки посветителен надпис от Крумовград и оловна ампула от средновековната крепост над с. Перперек, Кърджалийски окръг.

Хараламбиева, Анна и Веселин Иванов. Новооткрити паметници на Тракийския бог-конник от Варненски окръг. — ИНМ Варна, 23, 1987, 74—84.

Двадесет и пет оброчни паметника от музейните сбирки в гр. Провадия и селата Манастир и Черковна, някои от тях с надписи.

Djurič, V. et A. Tsitouridou. Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert. [S. l.]. 1986. XV. 91 p.

Doritiu-Boilă, Emilia. Legati provinciilor de la Dunărea de Jos şi statutul Moesiei Superioare în timpul războaielor marcomannice. — SCIV, 1987, No 2, 115—125.

По епиграфски материали.

Fučič, B. Glagoljski natpisi. Zagreb, 1982. 420 p.

Kolendo, Jerzy. Le lingot de plomb trouvé à Novae et ses inscriptions. — Archeologia (Wroclaw), 1986, No 37, 87—98.

Margos, Ara. Eine mittelalterliche armenische Inschrift aus der Festung Červen. — Балк. езикозн., 1987, № 4, 255—256.

Mihailov, Georgi. Epigraphica et linguistica. — Балк. езикозн., 1987, № 4, 259—262.

Mihailov, Georgi. Epigraphica et onomastica. (Observations sur les rapports ethno-culturels dans l'aire balkano-micrasiatique). — Etud. balk., 1987, No 4, 89—111.

Музейно дело и консервация

Атанасов, Атанас. Консервационно-реставрационни и други проблеми на стенописите в църквата „Св. Петър и Павел" в Свищов. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 135—142.

Дойчинов, Стефан. Влияние на метеорологичната обстановка върху нивото на замърсителите на въздуха в Боянската черква и в черквата „Св. Петка Самарджийска". — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 165—172.

Каменова, Тодорка. Критериите за естетическа и историческа ценност на стенописите от 16—17 век — отправна точка в практиката по тяхното опазване. — Год. Нац.

инст. паметн. културата, 4, 1987, 113—124.

Климова-Клисарова, Йоанна. Някои въпроси по опазването и експонирането на историческите паметници. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 147—150.

Кулев, И., Р. Джингова, К. Чешмирова и Й. Пенев. Многоелементен инструментален неутронноактивационен анализ на антични и средновековни стъкла. — Изв. Нац. истор. музей, 6, 1986, 121—125.

Лефтеров, Илия. Консервация и експониране на квартали в северозападния склон на средновековния Царевец — Велико Търново. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 25—32.

Любенов, Камен. Значението на хербицидите в опазването на археологическите паметници у нас. — Археология, 1987, № 4, 60—63.

Мавров, Георги. Консервацията на Мадарския конник. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 151—154.

Минчев, Александър. „Златото на тракийските конници" в Монреал. — МПК, 1988, № 1, с. 32.

Изложбата „Тракийската култура и изкуство" през 1987 г.

Радонов, Здравко. Преустройство на културно-масовата работа на музеите (1948—1958 г.). — ИПр, 1983, № 1, 35—50.

Рехо-Бумбалова, Мария. Изложба „Ювелирството от елинистическата епоха Таранто", Италия. — Археология, 1987, № 4, 70—71.

От 8 март до 20 септ. 1986 г. в Таранто.

Станчева, Магдалина. С изискванията на съвременността [музейната експозиция]. — МПК, 1988, № 1, 8—10.

Тракийската гробница край с. Свещари. Оригинално защитно покритие. — МПК, 1988, № 1, 48—60.

Авт.: Кръстьо Стоилов, Цвятко Кадийски, Кирил Георгиев, Жечко Жечев и Петър Вълев.

Хадживълчева, Е. Предварителни микробиологични анализи на проби от новооткритата гробница при с. Свещари, Разградско. — Изв. Нац. истор. музей, 6, 1986, 182—185.

Хаджиев, Георги, Христо Паличев, Иван Иванов, Ал. Геров и Ст. Гогов. Фотограметрично документиране на паметниците на културата в България. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 4, 1987, 155—164.

Харбова, Маргарита. Структурният анализ при изследване на архитектурното наследство. — Архитектура — теория, история, 1, 1987, 42—51.

С. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Красимир Лещаков — Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия . . . 1
Николай Овчаров, Петрана Тотева — Към въпроса за скалната средновизантийска живопис XI—XII в. 13

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Людмил Гетов — Ранни родоски епонимни печати от Кабиле 22
Теофил Иванов — За датата на строителния тухлен надпис от „Момина баня" в Диоклецианопол 27
Дарио Джорджети — Съкровище от златни накити и сребърни предмети от Рациария 30
Борис Д. Борисов — Старохристиянските базилики (IV—VI в.) край с. Караново, Бургаска област 38
Алфред Халиков — Руническите знаци и надписи от Волжка България и техните дунавски паралели 47

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Юлия Вълева — Димитър П. Димитров, Мария Чичикова. Късноантичната гробница при Силистра. С., Български художник, 1986. 120 с., 20 цветни, 49 черно-бели илюстрации, 8 графични схеми и чертежи 54

ПРЕГЛЕД

Хенриета Тодорова — Международен конгрес „Медната епоха в Европа" 57
Александра Димитрова-Милчева — Вдъхновен изследовател на античната археология в България 58
Мария Рехо — Видна италианска учена в България 60
Живка Вьжарова — Американски учен — гост на България 60
Защитени дисертации 61
Книгопис 62

TABLE DES MATIERES

Krassimir Leštakov — Principes fondamentaux de classification pour la céramique de l'âge du bronze tardif et moyen en Thrace 13
Nikolai Ovčarov, Petrana Toteva — Contribution au problème de la peinture byzantine moyenne rupestre (XI^e—XII^e s.) 21

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Ljudmil Getov — Sceaux d'éponymes rhodiens anciens de Cabylé 26
Theophil Ivanov — Au sujet de la date de l'inscription de construction en briques de „Momina banja" à Diocletianopolis 29
Dario Giorgetti — Trésor de parures d'or et d'objets d'argent 38
Boris D. Borisov — Basiliques chrétiennes antiques (IV^e—VI^e s.) près du village Karanovo, région de Burgas 46
Alfred Halikov — Les signes et les inscriptions runiques de la Bulgarie de la Volga et leurs parallèles danubiens 53

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Julia Văleva — Димитър П. Димитров, Мария Чичикова. Късноантичната гробница при Силистра. С., Български художник, 1986. 120 с., 20 цветни, 49 черно-бели илюстрации, 8 графични схеми и чертежи 54

REVUE

Henrieta Todorova — Congrès international „L'âge de cuivre en Europe" 57
Aleksandra Dimitrova-Milčeva — Chercheur inspiré de l'archéologie antique en Bulgarie 58
Maria Reho — Savante éminente italienne en Bulgarie 60
Živka Vâžarova — Savant américain, hôte de la Bulgarie 60
Dissertations soutenues 61
Bibliographie 62

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам. гл. редактор), ст.н.с. I ст. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст.н.с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст.н.с. I ст. ИВАН МАРАЗОВ, ст.н.с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст.н.с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст.н.с МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст.н.с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев бл. 6. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова — Коректор И. Коева

Дадена за набор на 13. VI. 1988 г — Подписана за печат на 16. XII. 1988 г. — Печатни коли 8,50 — Издателски коли 8,16
Формат 60 × 84/8 — Издателски индекс 11829 — Тираж 1700 — Поръчка № 4146 — Отделна книжка 1,80 лв. — Годишен абонамент 7,20 лв.

Фотонабор – Издателство БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 1,80 лв.